नं० १५०२-घ

पत्राणि ८२

१६०७

प्रसंगादिति॥ कार्येण व्याप्तिग्रहेण स्मृततायाः कारणीभूत सामान्यलक्षणाया अनुपेक्षणीयत्वादित्यर्थः॥ समानाधिकरणयोरेवेति॥ प्रमेयत्वादिरूपेण समानाधिक
रणयोरिति धूमत्वरूपाया व्याप्तेर्महानसीयधूमवह्निसंबंधकालग्रहीतायाः स्मरणसंभवे पर्वतीयवह्नेरग्रहेपि पर्वतीयधूमे विशिष्टज्ञानसंभवादिति भावः॥ स
च॥ पर्वतीयवह्नेर्व्याप्तिग्रहश्च॥ लक्षणेति॥ अनुमितेर्लक्षणस्येत्यर्थः॥ उपोद्घातेति॥ जैयनान्तर्गतसंगतेः समुच्चीयते॥ केचिदित्यस्य सर्वजनेतु पर्वतीयवह्न्यादि
ग्रहं विनापि धूमत्वावच्छिन्ने व्याप्तिग्रहाधीनानुमिति महानसीयवह्निधूमव्याप्तिप्रत्यक्षाधीनां सिसाधयिषाधीनां वा अनुमितिवादायजातिघटितलक्षणस्य पर्वतीयवह्न्यमाने
त्यनुमितावपि सत्वात्तोपोद्घातत्व सरूपतिसाविस्मेनेन परामर्शयोः सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरिंद्रियसंबंधविशेषत्वे तेस्यातिरिक्तत्वस्य प्रागनेदेनान्वयात् येन नयेनैव
सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिरूपस्य सत्वं दर्शयति॥ प्रत्यक्षेति॥ सन्निकर्षजन्यमितिसामान्यज्ञानस्य सामान्यनिरूप्यत्वादिति भावः॥ नन्वेवं धूलीपटले धूमत्वभ्रमे तदुत्तरं सकलधूमगोचरो
व्याप्तिग्रहो न स्यात् धूमत्वस्य धूलीपटले विशेषणत्वात् अतो विशेषणताश्रयमाह॥ तद्विशेष्यकेति॥ इंद्रियसंबद्धविशेष्यकेत्यर्थः॥ तावार्थं विवक्षयित्वाह॥ तत्रेति॥ तत्रेंद्रियसं
बद्धे॥ सत्संप्रयोगविशेष्यकतासंबंधेनावच्छेदकत्वं॥ विशेषणत्वं प्रकारत्वं॥ नन्वेवमपि करणानुगमाह अन्तरतः प्रकारांतरमाह॥ संबद्धपदस्येति॥ परंपरासंबंधं दर्शयति॥ स
संबद्धेति॥ सैवेति॥ तात्विकेसत्येव पारिभाषिकत्वादिति भावः॥ प्रत्यक्षेति॥ इंद्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारकस्येत्यर्थः॥ बहिरिंद्रियस्येत्यत्र बहिःपदस्य फलमाह॥ एवं चेति॥

प्रमेयत्वज्ञाने च प्रमेयत्वेन वित्ता याः प्रमेयत्वप्रकारित्वावच्छेदकत्वं [illegible] कच्छेदकत्वं सा विषयता च न तदवच्छेदकत्वं नि [illegible]

ज्ञानलक्षणानिरासार्थं यत्किंचिदिति। तदंतात्यव्यवसायस्य ज्ञानलक्षणासंपात्यत्वेन स्वमाणेति प्रत्यक्षवारणाय तदिन्द्रियजन्यत्वकरणक तद्भिन्नत्वं यो प्रत्यासत्त्यापेक्षणाय लक्षणायत्वस्य न उपयता
ज्यत्वेन नैवातिप्रसंगस्तेनेन्द्रियतद्वित्रिद्रियजन्यत्वादि विशेषणेनेति। विशेषणाशहस्य ज्ञानप्रकारार्थकत्वकरणे बीजं दर्शयति। एतेनेत्यादिना। घटोऽपटः पटत्वेन घटः प्रतिसावधारणं। तेन घटोऽपटत्व
एवं वह्निसहचारदर्शनात्क्वचित्प्रतीयमानव्याप्तिग्रहदर्शनात्प्रत्यक्षत्वं॥ अन्यथा धूमं दृष्ट्वापि कथं व्याप्तिग्रहः स्यादिति चेत् तत्रैव सामान्यलक्षणया सकलधूमगोचरव्याप्तिग्रहस्य संभवात्तत्र ज्ञानलक्षणस्य प्रत्यासत्त्या परामर्शसंभवा
दित्याशयः। हेत्वन्तरेणेति। घटो यथा व्याप्तिज्ञानस्य परैस्त्वनावश्यकत्वेनापेक्षणं। पूर्वोक्तक्रमेण विशेषणाशस्य स्मार्यापि विशेषणाबाधकत्वं क्रिया लाविषयतया प्रथमतः प्रदर्शितक्रमेणैव विशे
षणान्तरयोरपि फलं दर्शयति। किंचेत्यादिना। तत्र ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वमित्यस्य फलमाह। अन्यथेति। लौकिकसंनिकर्षजन्यत्वस्य हानिर्जनारादृ। दोषवशादिति। ज्ञानप्रकारत्व
रहस्यस्य फलमाह। स्मरणेति। सामान्येन ज्ञानं ज्ञानस्य त्रिरितियोजना। लौकिकसंनिकर्षजन्यत्वस्य फलमाह। घटस्मरणेनेवेति। नयनेनस्यापरेक्षणेनान्वयः। विषमेणेति। ननु इन्द्रियसंबन्धेन सामान्य ग
लक्षणाजन्यज्ञानत्वेऽप्यतीन्द्रियवाच्यी। नाद्यासामान्यलक्षणायामूलवत् सामान्यलक्षणादारायाएव सामग्री सैनवेलापादनान्तरनुमवविद्धेति भावः। ननु धूमत्वव द्रित्यत्र त्वासत्त्याविव
व्याप्ति लक्षणवह्नियहसीतवेषिणि खिलवह्निमतामेक सामान्यकृपेमग्रहा वह्निसंयोगिसंयोगित्वलक्षणसामान्यानि करणएवग्रहासीनक। नचवह्निसंयोगित्वेनसामान्येन सर्वेषां न
ह्निमतां ग्रहवत्तिवाच्यं। वह्निसंयोगित्वस्य न वह्निसंयोगात्मकतया नानात्वादतोव्याप्तेननात्वं निश्चायकं व्याप्तियहस्य सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यैति मूलमनुपपन्नमत आह॥ सा श्रीराम
१

गादेना

मान्यवेति॥ सखंडं स्वनेकव्यक्तितावच्छेदकानुगतरूपावच्छिन्नं वह्निमत्वादिकं॥ अखंडानेकव्यक्तिकं॥ घटत्वादिकं॥ सखंडं॥ वह्निमत्वादौ॥ अखंडं॥ वह्नित्वादिकं॥ परंपरासंबंधं॥ स्वाश्रयव्या
रकसंबंधेन प्रत्यासन्नं॥ ननु समवायेन पुरोवर्त्तिनि घटत्वप्रकारकज्ञाने घटत्वसामान्यलक्षणया कालादेरपि ज्ञानं स्यात् तद्व्यापकविशिष्टतया घटत्वाश्रयत्वादत आह॥ येनेति
दृश्यवह्निमत्वादिज्ञानादौ परंपरासंबंधेन वह्निरूपैकैकवह्नित्वादेर्व्वा प्रकारकज्ञानानंतरमेव सामान्यज्ञानमिति ध्येयं॥ न स्वक्लृप्तसामान्यनैव कार्यकारणभाववशा
दितिनियततया वह्नेर्व्वस्तुतो महानसीयवह्निप्रकारकज्ञानस्यैव वह्निसामान्याश्रयप्रत्यक्षं प्रति कार्यतावच्छेदकं कल्प्यते॥ न च परंपरासंबंधेन वह्नित्वप्रकारकज्ञानस्यैतेन संबंधेन वह्नित्वा फलबलेन
श्रयप्रत्यक्षं जनितकारणत्वस्यावश्यकल्पने तेनैव यावद्वह्निमत्प्रत्यक्षोपपत्तौ न कार्यकारणभावांतरकल्पनं तद्वारा तौ परंपरासंबंधेन वह्नित्वज्ञानवशाद्धि वह्निमान् इति बोधानंत वाच्यं
रमखिलवह्निमत्प्रत्यक्षस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् अनुपपत्तेश्च तथा कल्पनादिति॥ अखंडं एवशंकरेण च्छिन्नं॥ सामान्यत्वज्ञाना योक्तं॥ नानन्वितकरणेति॥ च खंडंव
ज्ञानायोक्तं एकव्यक्तिरिति॥ सखंडत्वे तु परंपरासंबंधघटत्वादेरेवासन्निहितया उक्तत्वे नाशंकायाः एवानवतारादिति भावः॥ परंपरासंबद्धं बाह्यप्रत्यक्षं प्रदर्शनाय घटप्रा
गन्नायादिरिति॥ आदिपदग्राह्यं तु नित्यैव्यावर्त्तयति अनित्यद्रव्यति॥ तत्र॥ कपालादौ॥ तदन्यावेति॥ घटादिनाशोत्पत्तिः॥ तत्रापि॥ तादृशकपालादावपि॥ त[redacted]त्कविषय
त[redacted]त्वघटत्वकिद्दशा॥ [redacted] प्रागभावप्रध्वंसाभावकिद्दशा॥ जन्येन तच्च कैवल्य तु घटव्यक्तेर्ज्ञानेनैतस्त्रयासत्तिजं ज्ञानं न स्यात्॥ तच्च कैवल्यतद्व्यक्तिरूपा घात्मतयातीतवान
वा

ग

ग०सा०ज०

२ किंचसादृश्यापरपरासंबंधेन घटत्वादेरज्ञानेकंपीतस्यासत्वेचमतस्यार॥ एतदस्वरसेनैवेति॥ नूनसपदार्थातिरिक्तत्वस्यानुपगमात्स्यप्याख्याचष्टे॥ प्रतीतिरित्यतो॥ सादृश्येतदि
२ द्रियजन्यंयसामान्यंज्ञानंतदा॥ मिकेत्यर्थः॥ नगौनमतमाह॥ ससादीति॥ आदिना नागतपरिग्रहः॥ सामान्यज्ञानं सामान्यज्ञानमात्रं ननुतदिंद्रियजन्यत्वंतदिंद्रियसंबद्धे सामा
न्यप्रकारकत्वंवाविवक्षितमित्यर्थः॥ इन्द्रियस्मरणात्मकं निर्विकल्पात्मकंवासामान्यज्ञानमप्यत्रकत्वे प्रत्यासत्तिरितिचेत्॥ पूर्वोक्तातिप्रसंगवारणायाह॥ अथवेत्यादि॥ यत्रेति॥
तदिंद्रियप्रकारकमेवेति॥ स्वरूपकथनमात्रं॥ त्वचादिसाम्यप्याख्यात्वादिकंप्रति सामान्यत एवविशेषेणेनज्ञानेतिप्रसंगात्॥ वस्तुतस्तुसामग्र्यावदंप्रसाधारणकार
णपरं ननुकथंचाक्षुषपरमतएवाहीतरमिति॥ सामान्यज्ञानातिरिक्तमित्यर्थः॥ तथाचतादृशचाक्षुषादिहेतुना मालोकादन्नां समवधानमपेक्षितं तेषांहेतुत्वंचतेन
अत्र तेनरूपेणचाक्षुषादित्वेनेकृतमित्याशयेनैव॥ तदिंद्रियप्रकारकमेवेत्युक्तमितिभावः॥ [redacted] चक्षुर्निष्ठं नं घटाभाववद्भूतलमित्यादिचाक्षुषे सौरभत्वेन घटत्वेनचनिर्वि
त्वानां सौरभत्वादीनां घटादीनांचयदिविषयतानुनन्विस्यात्तदातद्धर्मप्रकारकलौकिकचाक्षुषसामग्रीतद्धर्माश्रयचाक्षुषादिहेतुत्वेनवालौकिकत्वेतद्धर्मप्रकारत्तानिरूपि व्या
तविशेष्यतायदृशेतरशेषाघ्यं॥ तेनया॥ केचिद्विशेष्यांशे लौकिकस्य सामान्यांशे लौकिकस्याविरूद्धस्यनिखिलसामान्याश्रयविषयकत्वमनुपपन्नं॥ वस्तुतस्तु
वदिंद्रियस्यस्वयोग्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वंरूपाय सौरभत्वेन उपनीत सौरभे मुख्यविशेष्यकचाक्षुषज्ञानवारणाय सौरभत्वेन सौरभमुख्यविशेष्यकचाक्षुषं

श्रीराम
२

प्रतिसौरभत्वविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन हेतुताख्या। तथा च तन्नैवातिप्रसंगः। गो सामान्यं ज्ञानं प्रति तद्धर्मप्रकारकबोधसामग्र्या हेतुतायां न लौकिकत्वस्य निवेशः। सु
रभिचंदनमिति चाक्षुषे पूर्वानुपस्थितसौरभांशे विशेषणत्वासंभवात्तु सौरभत्वसामान्यज्ञाने मुख्यविशेष्यत्वविषयितानिवेशनीयत्वात्। सौरभत्वविशिष्टलौकिकचाक्षुषसामग्री
चंदनं सौरभमिति चाक्षुषप्रमदशायामेव सुप्रसिद्धा॥ नयनेन्द्रियमात्रवृत्तिना धर्मेण करणीभूतेन तादृशो भमस्तत्राप्रविष्टत्वात्तादृशकार्यकारणभावस्याकल्प
नादुपनीततद्धर्माश्रयविशेष्यकलौकिकप्रत्यक्षं दुःखस्य परम्परया कारणमिति वाच्यम्॥ तत्र तेन रूपेण तद्धर्माश्रयविशेष्यकचाक्षुषापादनस्याप्रसिद्धेरिति दिक्॥ अतएव ।उक्तसाम
ग्र्याः अपेक्षणीयत्वादेव॥ सौदामिनीति आलोकस्योत्तरकाले सत्त्वप्रतिपत्तये तादृशेन्द्रियजन्यत्वसंपादनाय चोक्तं चरमसौदामिनी संपातजनितचक्षुःसंयोगत्वघटका
लोकज्ञानोत्तरमालोकापेक्षैव चाक्षुषे न चिरस्थायिलौकिकसन्निकर्षस्यापि सत्वेऽपीति॥ निखिलदर्शनेति। द्रव्यत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यत्वं सामान्यस्यापि त्रि
साक्षात्कारस्य स्वाकारे रजतवत्तेबाधवत्त्वाभावादाह। हेतानदृतेति॥ सौदामिनीसंपातजनितप्रत्यक्षस्यापि तद्विषयकत्वं न तावत् चाक्षुषधारावाहिकायां पाठत्वात् नन्वेवं प्रत्यक्षतत्क
तदानुव्यवसायमित्यत्राह॥ लक्ष्यस्य ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानलक्षणा तेनानेनैव दृश्यत आह॥ इत्येवेति॥ धर्मिणां यद्धर्मविषयकं ज्ञानं तदाश्रयाणां॥ इतराज्ञानं लक्षणा॥ अत एव ज्ञा
नलक्षणात एव॥ तत्र सामान्यलक्षणातः सौरभत्वलक्षणस्य स्वरूपतस्त्वप्रकाशवत्वात् द्वित्वचनस्पर्शाज्ञानं तु सामान्यलक्षणायाः ज्ञानात्मिकत्वात्॥ नवीनमते सर्वेऽनैकामुख्या

न॰सा॰ल॰

तिद्घटत्वनिर्विकल्पकोत्तरंचक्षुःसंयुक्तघटस्यप्रत्यासत्तिद्वयेनैववा घकानांवदतिज्ञानलक्षणापीत्यु ... त्रिधर्मप्रकारकत ... योगात्तद्घटप्रत्यक्षंप्रतितद्घ
टज्ञानत्वेनहेतुता

३

विशेषेजौकिकसंनिकर्षानपेक्षणात्तस्यसामान्यलक्षणायामिवानस्यवातज्ञानार्चैज्ञानजलक्षणायाःप्रत्यासत्तिर्यपर्यन्तानुधावनं॥अथिकारेणामुष्य

३

तत्राकरजतत्वप्रकारकमुक्तिस्मरणमुजत्वेरजतत्वनदित्याकारकेउपनीतज्ञानमुक्तेरविज्ञानसमुचितं॥तत्रमुक्तित्वधर्मस्याज्ञानेनसामान्यलक्षणयासर्वनवावच्छि

न त्येदमनदपेया॥सयोगाजन्यस्वविषयकज्ञानान्यघटप्रत्यक्षंप्रतिघटत्वधर्मज्ञानत्वेनहेतुताइत्यवच्छेदकज्ञानादपिसंभावलोपस्यात्॥घटवादिरिक्तधर्मवैशिष्ट्यधर्मज्ञानाजन्यत्वे प्रकारक

नविशेषविशेषविशिष्टत्वबहुत्वोनयसमूहाजेबनज्ञानजन्यस्यलेएवतादृशधर्मत्रयस्यस्यलेचपरापरकाविकारलेनावस्यानेतत्स्यैवव्यनापत्तिस्तस्मात्घटत्वप्र

कारकघटप्रत्यक्षंप्रतितत्त्वटज्ञानत्वेनहेतुता॥येनयेनसंबंधेनतत्रघटत्वधर्मांगांतेनतेनसंबंधेनसघटेतदप्रकारकप्रत्यक्षयोग्यं॥तेनप्रमुक्ततत्त्वाकलस

४ प मनायेन घटत्वप्रकारकतत्रघटस्मरणजन्यतदूधटोपनीतज्ञानस्यकालिकसंबंधेनतत्रघटत्वोपलक्षणसमवायेनतत्प्रकारकत्वापत्तिज्ञानस्यनासंग्रहः॥एवंविषयी

करेवदूस॥लाघवादाहवक्रिमदन्येति॥केवलोन्वयिकाधारणपाहि॥वह्निसंबंधितेति॥ननुमहानसेगन्धप्रतंयुक्तादृशमहानसो य वह्नि,सामानाधिकरण्यविशिष्टविशि

ष्टधूमत्वं तन्न।पर्वतावच्छमेतस्यलभाद॥एकैवयेति॥तथाचतादृशावलोनोपजहितं ... मनामे वायत्ति॥ [illegible] त्वान्न ... सौरसात्व ... सौरस ... रत्वप्रकार

~~कसोरतत्वप्रकारकत्वप्रतिबन्धकेदककोटिप्रविष्टत्वेवाच्यम् ... जनसनमहानसेजनहणो ... त्वप्रकारकेतुकेनद ... सामान्यलक्षण्या~~

प्रा राज
३



स्ताद्यपत्तेतीयधर्मेप्रविक ... तिनावः २

[illegible] ॥ सामानाधिकरण्यरूपव्याख्य
निश्चायकत्वेन दर्शयति ॥ व्याप्तिनामात्वइति तत्र ॥ पर्वतो यद्धमेन नुशब्दस्य बुजनशाब्दस्मरणयोः सामान्यप्रकारकतामात्रेण हेतुहेतुमद्भावेनुभवविजयस्य स्मृतिविषय
कत्वबाधकाभावात् स्मृतेरगृहीतग्राहित्वापत्तिरत आह ॥ शाब्दानुभवेति ॥ हेतुप्रयोजकेति न शाब्दानुभवस्य शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वाभावेपि न क्षतिः ॥ पदार्थस्मृतित्वा
पारकत्वेन हेतुत्वात् पदज्ञानमिव [illegible] शाब्दानुभवोपि हेतुरिति क्लिष्टम् ॥ तथा च शाब्दबोधं प्रतिपदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वं तस्य च [illegible] इति ज्ञानं वा ॥ एवं समानप्रकारक
त्वेन शक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वं गोकारेऽजातिशक्तिरिति ॥ समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वे गवाविशक्तिस्वीकारात् ॥ अन्यथा व्यक्तिज्ञानं भ्रमत्वापातात् ॥ जातिविषयत्वे ५५
नैवेति ॥ शाब्दबोधविषयाभूतव्यक्तावपि शक्तिग्रहः प्रागेव द्र्श्नीयइत्येवकारार्थः ॥ ज्ञातिविषयकत्वेन ॥ ज्ञातिप्रकारकत्वेन ॥ तथाच विशेष्यतेद्रशानिरस्तापसद्दाते
वत्व ॥ तदपि न ज्ञातेस्य ग्राह्यत्वेति ॥ तथा व्यक्तिप्रकारकज्ञानविषयः शक्तिर्व्यक्ति मनुभावयता न्यर्थः ॥ तथात्व गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं स्यात् ॥ एतेन
गोपदं गोत्वशक्तं एवं शक्तिग्रहे समानप्रकारकत्वविरोधः ॥ गोशब्दपदं गोः शक्तेति वा शक्तिमत्त्वेऽजातिविषयकत्वाज्ज्ञानानुपपत्तिः शक्तिग्रहस्यैव गोत्वप्रकारकत्वा
नृशक्तेर्गोत्वप्रकारकज्ञानानुपपत्तिः सर्वत्र व्यक्तयागोगोपदार्थत्वाकारेण शक्तिग्रहेणाकारेणुनिराशाप्रवेति दूषणं निरस्तं ॥ प्रमाणेति ॥ नियतसंस्थानव्यंग्यस्यैव तत्र गोत्वा

ग० सा० त०
४
५

श्री

तित्वादु अत्र व्याप्तिज्ञानेऽपि वह्नित्वेन पृथिवीत्वेन संकेतानामप्युक्तेरिति॥ किन्तु जामव ज्ञं रस्वव त्वमेति भाव॥ पृथिवीत्वादिप्रकारकज्ञानापेक्षयैव लाघवात्तस्याह॥ लिङ्गाद
ति॥ कार्यत्वेन च रासभेऽपि तथात्वेऽपि योग्यताव जातस्य व्यवहारे ज्ञानस्य वक्ष्यमाणत्वादितिभावः॥ नन्वेवं वह्निज्ञानबहुत्वमुपपादयति॥ परेति॥ परोक्षे पार्थिव
परत्वावच्छेदकेति॥ पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतत्वस्यापि विशेषणत्वादितिभावः॥ ननु प्रतियोगित्वस्य संबन्धविधया भानस्यैव विषयत्वादपि प्रत्यासत्त्याश्रकप्रकारतावच्छेदकत्वाव
प्रत्यक्षस्यानन्तुत्वात् कुण्ठाख्यव्यक्तिमेव तावत्त्वप्रकारोऽनायत्याश्च करणीयः॥ तथाविधसामान्यव्याप्तिकसिव्याप्तित्वरूपेण गमकत्वप्रसङ्गमाह॥ एकत्रेति॥ ननु यत्र गुञ्जापुञ्जे वह्निर्भ्रमाद्व्या वा
पकतामहस्तत्र तदर्थानानुमितौ वह्निमान् धर्मानुक्तकार्यकारणतावच्छेदकसामान्यलक्षणेत्यसंनिवेशे च व्यापकतावच्छेदकज्ञानपक्षीयवह्न्यनुमितौ नसपातित्वं तत्र
ज्ञानजन्यत्वेनैव सिद्धसाधनादाह॥ तद्वक्रीति॥ ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वे यो हेतुत्वेऽस्ति वह्निमानित्यनुमितौ विशेषणतावच्छेदकाहृत प्रकारके
उभानार्थसामान्यलक्षणा स्यादत आह॥ विशिष्टवैशिष्ट्यादाविति॥ विशेषणतावच्छेदकादाप्रसिद्ध्यादिना विशेषणत्वेऽपि विषयत्वग्रह॥ तादृशे दृष्टिमानित्याकारकं तादृप्यरूपेण॥
दृष्टिजातिना व्याप्त्यादिपरिग्रहः॥ शक्तिग्रहश्चलेनरूपेणानुमितौ शाब्दे च हेतुरित्यर्थः॥ ननु गुणवद्विशेष्यविशेषणादिसंनिकर्षसत्वादिदं द्रोणक्रोनवेति संशयानंतर
मज्ञायमाने रक्तोदंडद्रोति निश्चयानंतरं ज्ञायमाने रक्तदंडवानिति विलक्षणबोधे अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनवस्थाविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वे कत्वनीयमत श्रीराम

४

आह॥ फलत्वेति॥ विशेषणतावच्छेदकं स्याज्ञानात् इदंत्वमानितिभ्रु [illegible] इदंत्वेन यत्किंचिदिदंप्रकारकधीत्वेनैव हेतुत्वात् [illegible] इदंप्रकारकज्ञानाभावेपि तेन इति भावः॥ घटत्वाद्
स्यजन्यत्वोक्त संशयपदस्थाने तत्पाठोपि यावद् तत्कार्यकारणभावकल्पनमित्याशयेन अन्यदप्युक्तं॥ कार्यतावच्छेदकं निविशेषवैशिष्ट्यबोधत्वमेवेति बोध्यं॥ तेन रक्तोदंडोनवेति
संशयोत्तरं रक्तदंडवान् इत्यादिबोधविनैव रक्तदंडवानिति विशिष्टबोधे [illegible] बोधापत्तिरिति निरस्तं॥ विशेष्यइत्यादौ तादृशज्ञानासीब घटज्ञानपक्षेर्व्यहः ने [illegible] घटत्वसा एते॥ नावेनन
मान्यजन्यतावच्छेदकत्वनेतीतानागतघटादेरपि विशेष्यतया [illegible] व्यभिचारात्तत आह॥ जन्यतावच्छेति॥ निर्विकल्पकं जन्यज्ञानसामान्याप्रत्येक सामान्य
वैशिष्ट्यानवगाहि॥ न चैवमेव मनसामान्यलक्षणया विषयगोचरनिर्विकल्पकेजननीयेस्तीति स्यादत आह साविकल्पकेति॥ यच्च एतादृशा सविकल्पकाकारे इति विरहः॥ न च सं
शयानुपपत्तिः॥ इदं बाधवदेनेन घटत्वादिना [illegible] संशयविरोधित्वात् तस्यां संशयजनकदोषवत्त्वेन [illegible] अन्यप्रकारकानि
विकल्पप्रकारकज्ञानापत्तिः सामग्रीसत्त्वात् न चैतदनुव्यवसितमिति भावः॥ [illegible] घटत्वबस्येव [illegible] धर्माणामपि निर्विकल्पकेन विषयीकरणात् [illegible] घटत्वावगा
हनं तदा घटत्वेपि तद्वृत्तिधर्मावगाहनमतो घटत्वांशेन्यप्रकारकघटत्वप्रकारकज्ञानापत्तिरिति [illegible] तादृशापादनमिति तत्त्वं॥ घटत्वांशेन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकज्ञा
नप्रति घटत्वांशेन्याप्रकारकज्ञानस्य हेतो [illegible] नवेन तादृशज्ञानोत्पत्तेर्वि [illegible] जात्॥ अन्यथा जातिमान् घट इति प्रत्यक्षं न स्यात्॥ न च [illegible] योगिनामपि

घटत्व

५

5

साविद्रामितिदिक्॥ तस्याः सामान्यलक्षणायाः तदजनकत्वे तत एव सर्वेषां व्यभिचारादेवेति दर्शयन्ति ज्ञानं॥ ननु प्रसिद्धधूमे विशेषसंशयोनानुपपन्नः॥ धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वाभावादत

आह॥ धर्मिज्ञानेस्येति। संशय एवेति॥ विशेषेन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वादिति भावः॥ धर्मिज्ञानापेक्षा धर्मिविषयत्वेऽपि सामान्यलक्षणा॥ ननु सामान्यलक्षणां विनापि धर्मितावच्छेद

कप्रकारकज्ञानादेवाज्ञातधर्मिणः संशयत्वविषयतास्वीकारेण ज्ञानलक्षणया वोपपत्तिरत आह। विवादादिति॥ प्रतिवादी दूषयति॥ तद्भ्रमेति॥ यद्यपि घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन प्रत्यास सा

त्तितायां विवादस्तथापि घटत्वप्रकारकज्ञानोत्तरं निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य जन्यस्य प्रतिपत्तौ सत्प्रत्यासत्तिता घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन नास्येत्यत्र नास्माकं विवाद इति भावः॥ अत एव मास्ट्र ६

मितत्स्वरूपसत्त्वे घटज्ञानमेव विषयतया सर्वत्र प्रत्यासत्तिः सुघटत्वघटत्वादीनां बहूनां तत्प्रकारकत्वेन वा ... प्रकारकस्याश्रयप्रत्यक्षत्वं स्याश्रयविशेष्यकप्रत्यक्ष

त्वादुपनीतभानं लौकिकप्रत्यक्षसाधारणमेव कार्यतावच्छेदकमतो न विकल्पगोचरं निर्विकल्पकोत्पादेन सार्वज्ञापत्तिः न चोपनीतभानादिभावत्वेन तत्तद्व्यक्त्यादिप्रवे

शे कार्यकारणभावस्य नैवलाघवानवकाश इति ... घटत्वांशे न्याप्रकारकत्वोपनीतभानस्य लौकिकत्वस्य विशेषत्वादतत्प्रत्यक्षापत्तिः ज्ञानलक्षणावि

त्याकार्येति॥ यद्वा यद्यपि यद्रूपवत्ज्ञानं प्रकारकज्ञानसामग्रीतदानीं यद्रूपवत्तद्धर्मप्रकारकस्याश्रयविशेष्यकांशे नियतिरुत्पत्तिः प्राचीनघटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्ष

१५ कालेऽवच्छेदादीनां साक्षात्कारापत्तिः॥ न चावासत्वगच्छत्वाद्युपस्थितौ रसनं घटत्वेवाच्छत्वज्ञानापत्तिः॥ न च घटत्वाकारकप्रत्यक्षकाले घटत्वस्वरूपेणैव विषयविशेष्यकप्रत्यक्षापत्तेः मासम

नु



५

सन्निधेयानां

सतिदोषेदृष्टत्वात्। असतितुतत्रैवकारणाभावात्तदनापत्तेः॥ अन्यथा प्रमेयत्वादिनाज्ञानकालेनिश्चयविरोधकत्वादिप्रकारकव्यभिचारस्फूर्तिवाधिदुर्वारत्वादिति॥ न नसाधीयः॥ निर्निगमनाविर
हेणनिश्चयत्वादिनाव्यभिचारसंशयदुर्वारत्वात्। न च घटत्वत्वेनेनापिसमनियतिकामनाविरह॥ तस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितयाहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति॥ धूमत्वेन। धूमत्वघटितेन॥ तदू
मत्वेन धूमत्वसामानाधिकरण्येनहेतावपरति॥ धूमत्वसामानाधिकरण्येनव्याप्तिनिश्चये धूमत्वसमानाधिकरणस्यापिव्यभिचारसंशयस्य धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयाभावादितिभावः॥ अप्रसिद्धेरिति॥ धूमत्वावच्छेदेन
तत्स्वावच्छिन्नयस्यसामानाधिकरण्येनसंशयव्यभिचारविरोधित्वादित्याशयः॥ अत्र हेतावेवैतेनप्रकारेण धूमत्वसामानाधिकरण्येनव्याप्तिग्रहस्यावश्यकत्वात् तद्विरोधित्वेतया धूमत्वसामानाधिकर
ण्येनव्याप्तिसंशयविरोधित्वंतया धूमत्वसामानाधिकरण्येनव्याप्तिसंशयः॥ तथाचप्रसिद्धधूमत्वप्रकारकधूमत्वेनव्याप्तिज्ञानमितिभावः॥ अन्यथासमानाधिकरणकत्वमात्रेणप्रतिबध्यकत्वेऽपि व्या
प्यादौतिप्रसङ्गाभावस्तुपृथिवीमात्रवृत्तिवाधकत्वलक्षणंवापुत्वाभाववान्यतेजोरूपवान्पुत्वान्व्यभिचारिणीत्याकारकोऽनुत्पत्तेः॥ तत्रव्याप्तिग्रहविषयत्वातिरिक्तस्य धूमत्वस्य सत्त्वात्संदेहोप
पादने ● व्याप्तिग्रहविषयत्वंपक्षवियातेजोरूपे न्यान्यरूपेतरंज्ञाज्ञातिकुत्रसंदेहःस्यादिति॥ नवमुपपत्तिरिति॥ समानविषयकत्वेनविरोधित्वमुपपादयति॥ यद्वेति॥ जातिरि
रूपंभावनायामप्रसिद्धरूपातिरिक्तंरूपंनवेतिसंशयजनता॥ तत्पागृहीतव्याप्तिकेस्वरूपेपुरुषयापुस्वाभाववान्यन्येतिसंशयः॥ नन्वेवंगृहीतव्याप्तिकेप्रवर्तमेपुरुषावर्तितोरितो
रूपेणवेतिसंशयनया धूमोवह्निव्याप्योनवेतिसंशयःस्यात्॥ तत्पाक्षिकसामानाधिकरण्यवनारकव्यतआह॥ विशेषतश्चेति॥ विशेषतोघटत्वपटत्वादिनाविरोधदर्शने

न०सा०ज०
६
6

सा

रूपत्वाभावविनिर्णय ॥ अतिरिक्तांतरेति ॥ अनुपस्थितातिरिक्तेत्यर्थः ॥ सामान्यलक्षणोक्तरूपे इतीति रूपे पार्थिवाप्यतैजसभिन्ने न वेत्याकारेत्यर्थः ॥ विशेषदर्शनात्पार्थिवाप्यतैजसभिन्न
त्वाभावदर्शनात् ॥ नापीति ॥ पार्थिवाप्यतैजसभिन्नो रूपे न वेत्याकारेत्यर्थः ॥ विशेषतो विनिर्णयमाह ॥ इत्यादपदेति ॥ इत्यक्तमे सामान्यविशेषसमवायाभावस्यरूपत्वपक्षः ॥ ननु सं
शयस्य समद्धर्मितावच्छेदकस्य स्वघटितसरूपेण तत्र च धर्मिणि निर्णयः संशयविरोधी अत एव इदं मार्यक्तव्याख्यानेवतिसंशयस्य तद्रूपतत्वेन व्याप्तिनिर्णयो विरुणद्धि ॥ अत्र ननु संभावनाया
अधर्मितावच्छेदकं प्रसिद्धरूपभिन्नत्वं ॥ तद्घटितरूपेण तत्र च धर्मे एव निर्णयासंभावनाशब्दादेवसंशयेद्दत्युपपत्त्योपपादयति प्रसिद्धेति ॥ प्रसिद्धरूपभिन्नं नरूपमित्यत्र हेतुसं
शयायोगादाह ॥ रूपभिन्नमितीति ॥ तद्घटितधर्मावच्छेदेनैव विशेषतोऽपिनिर्णयाभावादाह ॥ इत्यरसादिवेति ॥ तथा च प्रसिद्धरूपभिन्नं इतरसादिवा न रूपमित्यर्थः ॥ तदात्वेन
रूपकोटिकसंभावनायां सत्त्वे तत्तोयनिर्णयबाधकमाह ॥ रूपत्वेति ॥ तस्याः संभावनायाः ॥ ननु तदानीं संशयोत्पत्तिवत्वेवेत्यतआह ॥ तदानीमिति ॥ तादृशविशेषदर्शनक
लेदृत्यर्थः ॥ उक्तेति रूपीजापुत्वाभावव्याप्तीनवेत्याकारेत्यर्थः ॥ ननु संशयस्येदत्तरूपेतेत दात्कत्वनदोषप्रतिबंधासंशयविषया न तद्धर्मीदृश्वैक्यविशेषदर्शनानामपि
बधकत्वेपफलबलात्कल्पनतदुक्तमाह अतिरिक्तेति ॥ गौरवेणेति ॥ रूपत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिर्णयाभावमपेक्ष्य प्रसिद्धरूपभिन्नं रूपनवेत्याघातप्रतिकसंभावनाविरहसह
कृततद्रूपधर्मिकव्याप्तिनिर्णयाभावकारणतायां गौरवेणेत्यर्थः ॥ प्रग ज्ञमतमास्थं दूति ॥ यथेति ॥ सामान्यलक्षणालक्षितयोगमिति ॥ सामान्याभावप्रतियोगमात्यर्थः ॥ सामा

रूपत्वे दविनिर्णयं बाधकमुक्त्वा रूपकोटिकसंभावनाभावं ॥

प्रा०रा०
६

मानावच्छिन्नेन तत्कारणीभूतसकलप्रतियोगिज्ञानार्थं सामान्यलक्षणेति द्वितीयोक्तं तत् सकलप्रतियोगिसन्निकर्षो ऽयं नाघटत्वाद्? ॥ नद्दाति ॥ तावतैवायिकस्याम
ते सामान्यलक्षणया सत्त्वादिना ननु तदलौकिकप्रत्यक्षे न कारणमत आह ॥ इत्यादिनेति ॥ ननु अभावत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे तत्कारणं प्रत आह ॥ इत्यादिमेषि
ननु तत्प्रतियोगिकाभावत्वमेव इदं तत्प्रतियोगिकाभावत्वान्नैकधीप्रतियोगिविषयो ऽस्मिन्नेवादृष्टत्वमत आह ॥ अत एवेति ॥ यत एव तज्ज्ञानाभावत्वेनेश्वरं किं तु न
स्वरूपेण तदा नावमर्षि कैश्चिद्विषयो नाभावस्य चेत्यर्थः ॥ तन्मतेन चेदुक्तेन नाम विवादात्तमसाति पर्यन्तेन दर्शनादि तावदसीत्याया योग्यात् ॥ ननु तत्ते घटवत्त्व
प्रकाले घटेनाकात्तिबुध्यनुपपत्त्या विघटत्वस्यान्यतमादिना घटप्रतियोगिकोऽभावः स्याकारस्य नेत्याकारस्याभावानुभवस्यापत्तिरत इत्य प्रबद्ध विशेषण
तया कार्यतावच्छेदकं तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावगाहि नावप्रत्यक्षत्वं इदं च प्रकारकाभावप्रत्यक्षे नानैव तथा भावघटत्वावच्छिन्नप्र
तियोगिताकाभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने प्रति घटत्वरूपेण घटज्ञानं कारणमित्येव पर्यवसितं । न चात्र व्यभिचार इत्यत आह प्रतियोगीति ॥ तज्ज्ञाने ॥ अभावज्ञाने ॥ विशिष्ट
नैशिष्ट्येति ॥ घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे घटत्वप्रकारकज्ञानं कारणं तेन निर्विकल्पकानन्तरं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुपपत्तिरतः ननु तत्र घटविषयत्वमपेक्षितं कुतो वा

?

वद्घटविषयत्वमिति भावः ॥ द्वितीयेत्याह ॥ समकेलेति ॥ तस्याः सामान्यानावजानस्यैव दर्वोक्तकारणत्वावच्छेदकं घटविषयत्वस्यैव नवेत्याशङ्कमनुपेत्याह ॥ प्रतियोगिज्ञानस्येति ॥ न
नु तद्घटस्य विशिष्टज्ञानाबोधितं जायते नत्वा जायादि साधारणं तत्र घटघटेति योगिताज्ञानाच्च प्रसङ्गत्वाचविद्वे नीयतित्त घटघटज्ञानत्वेन हेतुतानेत्याह ॥ सामान्याभावस्य तत्र
त्र घटनाम सन्नावदितिमात्रत्वकेतत्र घटतानोऽज्ञानंकारणमतोयावल्लतियोगिज्ञानमपीयातमित्याशङ्कते न वेति ॥ सदन्नावदिति ॥ सकृदितियोगिनां ज्ञावत्वपर्यं ॥ नवाचीसिद्धता
वोत्पादध्वंसेति ॥ घटध्वंसो घटतत्प्रागभावतद्ध्वंसीता नावा नाम नावः घटध्वंसकाले घटलेनासिद्घटप्रागभावो नास्ति घटध्वंस्यैतानावो नास्तीति बुद्धीनां घटध्वंसेन वो
पपादनात् एवं घटप्रागभावेघटतत्ध्वंसस्तदन्यतान्नाववानामनावः एवंघटान्यतानावो घटतत्प्रागभावध्वंसानामनावः एकैकप्रतियोगिज्ञानादेव गह्यं तेष्वेवा
न्वयः ॥ ननु स्वमते ध्वंसप्रागभावयोरन्यतानावेन सह विरोधानावादत आह ॥ जन्मु यत्नमाद्यन्तेति ॥ नायीनेद्वितिरोध ॥ ननु स्वपरप्रकाशकयावत्तेजःसंसर्गाभावो घ
कारोयावत्तेजो ज्ञानादेन गृह्यते यावत्केऽप्युद्भूतसामान्यजनकत्वाविनिर्गतस्य दर्शसामग्रीकार्यमित्यतआह ॥ प्रचुरेति ॥ तद्दोषविशेषेति ॥ स्वपरप्रकाशकत्वस्पर्शः ॥ सा
मान्यानावदिति ॥ ध्वंसप्रागनावान्यकरणे विसामान्यतानावस्य प्रागन्यवस्थापितत्वादिति भावः ॥ यत्तत्वमनाव विशेषणमाशङ्क्य निरस्य कृते ॥ नानावेति ॥ अधिकरणेतज्

ना

सांप्रागभावध्वंसयोरेकत्रासमवायादिति भावः। ननु यत्र यावद्विशेषेस्तेऽभावे सत्तोपलक्षणं तावत्तद्वतत्री चकारपदादिति। किंच यावद्भवतीत्येकविशेषणतामेव यावत्तेऽसौ
तत्तद्व्यक्तित्वेन भावस्यघ्यं चकारदूषणत आह। ननु गमादिति। ननु अनुगतप्रत्ययोऽसिद्ध एवेत्यत आह गौरव इति। एकरूपसामान्याभावस्याप्रकारकत्वकल्पनाम
चेत्स्य यावदभावेतत्कल्पने गौरवादित्यर्थः। ननु यावदभावमात्रकसामग्र्याः सत्त्वे यावदभावो चैवैतत्प्रतीतिविषयकभावरूपकं मतमाह। तेऽप्यविशेषणत्वेति। ज्ञप्तीताभावप्रत्यै गरे
करणते ऽसाधसप्रागभावमप्रे तदवच्छेदकरणत्वस्य नैतत्तेऽप्यत्र कार्यतावच्छेदकत्वे गृहस्यापत्र कार्यादिति। न च सत्ताभावप्रदेतदवच्छेदकत्वेति तत्सत्त्वादिनाग्रहः। सन्
वृत्तिप्रागभावध्वंसग्रहे च तेऽसत्त्वेन तत्कालावच्छेदेन तदवच्छेदकप्रयोजकत्वेनवा प्रतियोगिज्ञाने सति न वा ति। नवीनैरपसबद्धविशेषणतायाः तत्त्वतः प्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमतः कथंतेऽसत्त्वादिप्रकारकज्ञानात्प्रागभावादिप्रत्यक्षमिति जाव्यं। स्वरूपता नामेद्वेद्वयसंबद्धविशेष
णतायास्त्वप्रत्यक्षाभावात्। एतत्त्वेऽहं इदानीं घटध्वंसस्वत्वे प्रसक [redacted] घटत्वावच्छेदेनैव तत्र घट पदप्रत्यक्षं सर्वानुभवसिद्धमतमाह। तेऽसामग्र्यामिति
ऽः प्रागभावस्य तेऽसामग्र्या अप्रयोजकत्वादप्रकारप्रसङ्गतं कालीनतदवच्छेदकरणेऽतु स उत्पत्तेर भावरूपकमादित्यर्थः। ननु मास्तु यावत्प्रतियोगिज्ञानमभावज्ञाने कारण

न्या० सा० टी०
८
४

तथापि प्रागभावप्रत्यक्षानुरोधात् सामान्यप्रत्यासत्त्युपगम आवश्यक इति॥ तत्रानागतघटस्य घटत्वप्रतियोगित्वेन तत्तज्ज्ञानस्यासंभवादित्याशंक्य विशिष्य तल्लक्षणप्रत्यासत्तिं दर्शयति अशेषेति
क्रमेण समाधत्ते॥ प्रागभावेति॥ घटत्वादीति॥ इदं चाविभ्रमसंस्कारसहकृतत्वात् घटत्वविशेषेण तद्विधप्रागभावप्रत्यक्षस्य सम्भावितस्य इति मदुक्तेः दृशा वर्णितव्य॥ न चानागतघटगोचरप्रागभावप्र
त्यक्षं प्रत्यनागतघटसन्निकर्षं विना न स्यादतस्तत्प्रकारकज्ञानरूपसन्निकर्षेऽपि सामान्यलक्षणैवाशंक्यते॥ अपि त्विति॥ तस्मिन्नसिद्धत्वात् तैर्घटपादं प्रत्यक्षं न बहिरिन्द्रियेण
उपनीतविशेषणकज्ञानजनने तेषामसामर्थ्यात् ज्ञानं मनसा॥ तत्र सामग्र्यावश्यकत्वोपपत्तये न विरोधात्॥ न चापि सम्बन्धविशेषणकं प्रविष्टमानि विशेषणकं प्रत्यक्षमेवाने
नोक्तमिति ध्येयम्॥ अभावांशे तत्प्रत्यक्षस्य लौकिकत्वेन प्रतियोग्यालोचनेन तत्प्रतियोगिनः सादृश्यप्रत्यक्षविषयप्रागभावप्रतियोगिनः ननु प्रागभाव एव प्रतियोगिविन
तं ष्टः सत्तामत आह॥ तत्प्रतियोगित्वेनेति॥ स्वरूपतश्चेति॥ विशेष्यबुद्धिप्रतिविशेषणच्छेदो हेतुत्वाभिप्रायेण॥ इत्यत आह सामान्यतद्धेतोरेव प्रागभावप्रत्यक्षे अनागतघटस्मा
रणस्य यावदिति ध्येयम्॥ अनागतघटं॥ तत्प्रागभावप्रत्यक्षे॥ प्रागभावप्रत्यक्षमेव नासाक्षात्कृते॥ नन्वित्यादिना॥ आलोकादिवत्वेन सामग्र्या बीजेऽङ्कुरत्वे प्रागभावा
दह॥ चरमेति॥ अन्यथा चरमकारणं भावदरूपो॥ स्वरूपेण सामग्र्यन्तर्भावेन प्रागभावस्याप्यन्त्वेन हेतुतया इति॥ कपालादावित्यर्थः॥ अन्यथेति॥ इदानीं
कपाले घटप्रागभावदर्शनेऽपि व्याघातकरणं प्रत्यक्षं नान्तर्भाव पदं धर्मतावानभिप्रायादिति॥ तथा सद्धेतुकत्व॥ तद्व्याप्य॥ व्याप्यत्वदर्शनहेतुकत्व॥ कपालादौ प्रागभाव

श्रीराम
८

तच्च प्रागभावस्य सत्त्वमादायापि संभवतीति विभ्रमाभावात्तत्रत्य साध्यांशवदिति ४

व्याप्यत्वेन सामग्र्यां ग्रहात्तदनुमितिरेव स्यात्॥ अनुमितिसामग्र्याः सत्त्वादिति भावः॥ ननु समानविषये लौकिकसामग्र्या बलवत्त्वात्प्रत्यक्षमेव स्यादत आह प्रत्यक्षसामग्र्या
वमाह॥ यावत्कालमिति॥ तावत्कालं व्याप्यत्वग्रहकालपर्यन्तं॥ पक्षत्वेनेति॥ लौकिकप्रत्यक्षे विषयस्यापि हेतुत्वादलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यास्तु सर्वपक्षपातदुर्बलत्वादि
ति भावः॥ तद्बुद्धेरेवेत्येवकारेण कारणत्वलाभ इति प्रागभावव्याप्यत्वबुद्धेर्व्यवच्छेदः॥ नचैवं कपालद्वयस्य योगादिस्वरूपस्तत्कपालानां कपालद्वयसंयोगत्वादिना ज्ञा
नस्य कारणत्वेतिप्रसङ्ग इति वाच्यं॥ कार्योपधानव्याप्यत्वेन ज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वादत आह॥ कार्योत्पादेत्यादि॥ तत्तत्कार्ये च ज्ञानव्याप्तिमन्तः स्थलेतत्त्वेनग्राह्या ४
ननु तत्तन्निगमनाविरहात्प्रागभावव्याप्यत्वज्ञानमेवानुमित्या हेतुश्च प्रागभावस्य प्रत्यक्षानुपगमे विषयीभूतप्रागभावप्रत्यक्षमिति वैपरीत्यव्यतिरेकेण कारणत्वकल्पना
यां गौरवादनुमितिरेव प्रागभावस्य स्यादित्यत आह प्रत्यक्षमिति॥ अनुमितेरेवनस्यैव भवति तादृशप्रागभावत्वस्वरूपसाध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यमप्रसिद्धमित्याह
अनुयोगितेति॥ अनुयोगिताविशेषाः॥ स्वरूपविशेषविशेषणत॥ आदिनामतत्त्वेदनावटभावोपादानस्वप्रागभावत्वपरिग्रहः॥ प्रागभावत्वादेरित्यादिना प्रागभावप्रति
योगित्वस्य परिग्रहः॥ तादृशेति॥ प्रागभावत्वादिना॥ ननु घटो भविष्यतीति शब्देनाभिलप्यमानो योऽर्थस्तत्र ज्ञानमेव प्रागभावप्रत्यक्षं॥ किं वा कार्यानुत्पादरूपा

न्या०सा०ल०
२
१

मिह कपा प्रतियोगिनास्तात्वाकारकं इदं हि रात्रौ घट प्रागभावस्याकारकत्वा प्रागभावप्रत्यक्षत्वे न भविष्यतीति शङ्क्येनकस्यतरत्तितत्र नाघट माह। न भविष्यत्वमिहेति। ग्योतावि नीति।
ग्योताविघट प्रागभावस्याघवर्तमानत्वादिति भावः। ध्रुवत्वेनाघट गसंबद्धरूपायाः क्रियाया अकर्तृयातत्प्रागभावोपि ज्ञायमानः प्रागभावमात्रस्यास्त्री कृता राह वर्तमानत्वा
नोत्तरेति। इदं न भविष्यत्वं स घटान्तरूपो वर्तमानत्वात्। तादृशत्व प्रागभाव प्रतियोगि कर्तृत्वं तिवक्तव्यं तदुत्तरकालोत्पत्तिकत्वं वाघोना विनश्यतीति स घट न भविष्यतीति प्रतीत्यापत्तिरत
रतश्चाह॥ इहेति॥ तारसेति। वर्तमान प्रागभाव प्रतियोगित्वमर्थः। तथाच हाद्युद्देशेन भविष्यतीत्यादेरेतद् शब्देतर घटनाया वर्तमान प्रागभाव प्रतियोगी नाउत्प
त्तिस्तदाश्रयोघटइत्यन्वयबोधः फलत्वेति॥ एतदेवप्रागभाव स्याघ्चिकरणत्वेन नदे शादिप्रतीयते किंतु स्वत्रैवेत्यत एवेत्यर्थः॥ तत्प्रागभावेति॥ घटनाशप्रागभा
वेत्यर्थः॥ तत्र॥ घटनाशउत्तरकालाशप्रतियोगिनिकृपालेइहघट ध्वंसो न भविष्यतीति न बुद्धिरित्यर्थः॥ कालविशेषस्यप्रागभावेऽन्वये घ्यो नाघविनाश न भविष्यतीत्यनेनदत्त
दोषत्वाद्युत्तो क्तेः। देशविशेषस्यकालविशेषस्य चउत्पत्तिमत्त्वं वेवा घटमाह॥ नवेति॥ एतत्रैवनदशेत्यत्तेः ग्याक्राजोत्पन्नेव प्रागएतद्देशाधिकरणकं बस्यपरस्यारूप
कालविशेषाधिकरणकत्वस्याबाधितत्वान्नपायोगापत्तिरिति भावः॥ कविष्यतीत्तत्कृवत्तिगते वा तदाव र्तमान प्रागभाव प्रतियोगित्वाभावा दिति। ननु यावता उत्पत्तिः

श्रीराम
२

ग्रस्याप्यते प्रत्ययेन तादृशोत्पत्तिकत्वमुपस्थाप्यते तथा चान्वयः॥ उत्पत्तेरप्युत्पत्तिमत्त्वस्याकल्पनाऽसंभवात्क्रमाद्यावच्छिन्नतलाभान्वयसत्त्वे पञ्चनवतिरोधो न विष्यता॥ एवेन
वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वस्यैवानुभवसिद्धत्वात्तादृशोत्पत्तिर्वोत्पत्तिमत्त्वमोघस्यात आह॥ पच्यतेति॥ तादृशेति॥ वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमस्य
र्थः॥ प्रागभावानङ्गीकारे त्वाह॥ तादृशेति॥ वर्त्तमानकालोत्तरकालीनत्वमित्यर्थः॥ न चैवं नश्यतीत्यादौ धात्वर्थेन समं कालविरोधादन्वये योग्यतानविना प्राग्प्रतियोगित्वपर
त्वेन नश्यतीति स्यात् अत आह नश्यतीति॥ नश्यतीत्यत्रानागता नश्यतीत्यत्र वर्त्तमानानष्टत्वप्रत्याहारातो नाशोत्पत्तिः प्रत्ययार्थः॥ अत्र धातुना तु ध्वंसेऽत्र आयनात्तत्र नाशध्वंस
घातोरेव नाशोत्पत्तौ लक्षणा स्तु तथा सति प्रत्ययार्थप्रतियोगित्वेनान्वयाभावादिति॥ तस्यामेव प्रत्ययार्थे उत्पत्तावेव न तु धात्वर्थे॥ एतेन नश्यतीत्यादौ तादृशोत्प
त्तेः प्रत्ययार्थत्वमवस्थापनेन प्रोक्तावाति॥ ध्वंसोऽपि नाशोपस्थित्यर्थः॥ उत्पत्तेरजन्मो धात्वर्थतया एव कालविरोधादन्वये बाधप्रसक्त्या न ध्वंसोऽविनाप्राग्प्रतियोगि
नितन्नाशस्य परस्य कालवर्तित्वात्॥ परन्तु नश्यतीति व्यवहारः स्यात्तस्य वर्त्तमानत्वसम्पन्नात्रोऽ न च येन येन नश्यतीति स्यात्॥ एतनात्वस्यानिवार्यसम्पन्नात्रोऽ मानान
कृतितनस्यादित्यर्थः॥ आदिना सन्नष्टनष्टवानित्यादेर्ग्रहः॥ नष्टत्वमत्रोपपत्तिमा [illegible] निराचष्टे नष्टेति॥ अत्र नष्टवत्यादिस्थले॥ नष्टवानाह॥ वर्त्तमानत्वं वेति

ज०सा०ल०
१०
10

विरोत।। निष्कर्षकाले विशेषेण स्वरूपातिपदिकार्थकालनिरोधस्यानेदान्वयेतादृशकालस्यनाशे च येन विरहेऽनिष्टेऽपि सैषपुत्रो कृतो तत्कालस्यनाशोऽस्त्वा
दर्शयोपघुनैष्वर्तितव्यवहारः स्यात् एवं वर्तमानत्वस्यनित्यत्वे च घुनारूपकर्तमानत्वाल तत्रित्यनाशस्यनिरर्थकत्वेऽपि सघुनानष्वर्तितव्यवहारः स्यादित्यर्थः।। ननु स
विष्यत्तात्पादोष्णेयनाशाश्वेच वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वाउत्पत्तेर्वर्तमानध्वंसाभावप्रतियोगुत्पत्तेरेकस्य च नाशस्य घान्तुवन्य यावयां प्रत्यायनेत ततस्य प्रतिप
दिद्यार्थे नसममन्यूना दनवः नार्थत्वात्प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षात् तत्त्वयस्यान्यत्वेऽतजात।। वर्ततेति।। पचतिपचतीति।। भविष्यतीत्यादावुक्तेराश्रयत्वं न स्यात्।
त्यादौ नाशस्य प्रतियोगित्वेन विष्यन्घटत्वध्वंसप्रत्ययस्य लेऽभेदान्वयानुसन्धानं नष्टइत्यादौ च नाशप्रतियोगित्वपर्थः।। कृतिरूपकर्तृत्वस्य उत्पत्त्यानन्तिदितत्वा
त्तत्वाश्रयादित्यात्र कामपत्नेनं कर्तत्वकर्तेत्युनपयुक्तमुख्यत्वाच्च साधारणत्वं तत्त्वस्यानन्तिमानएवतत्वायायाः साधुत्वात्।। प्रत्ततेव कर्तृत्वस्याश्रयत्वादेवानिरि
सत्वादिति।। केचित्तु च घातोः स्वरूपसत्तैवार्थः सत्तायां मिन्पत्तुत्पानात्।। न चैवमाकाशो भवतीति प्रयोगस्यात् आकाशस्यसत्तातिवद्धीष्टत्वात्।। अप्ययार्थसर्वत्रैव
वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं प्राश्रयत्वेन इत्युक्तेन सर्वसिद्धेव।। घटो नष्टतायादौ च दे विशेषणकालविशेषस्य च प्रागभावप्रतियोगिनो वान्वयनु

श्रीराम
२०

यत्रान्वयसत्त्वच एव प्रयोगानुमीयते तात्पर्यादौ विषयातत्प्रतियोगिविशेषस्यापरत्वाच्च तथात्वात्॥ तन्न तथा सति हि दर्शनघटो नोत्पद्यमाने वै नूनं ओदर्शनविषय
तातिव्यवहारोन स्यादितिदर्शस्यैवाधिकरणत्वे पिसन्प्रागभावानधिकरणत्वेन तु तस्य वान्यथा सत्त्वात्॥ प्रघातो घाकं दर्शनविषयतस्यादौ सत्तामात्राधिकरणे
पिघटो न दृविषयता स्यादेवोत्पत्तित्व प्रकार कबोधस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गादुत्पत्तेर्वाच्यः॥ एवं च शक्तिर्दृशोनैतस्मादेतदन्न एवाहात्र घातुनेति॥ एवं न तु सर्वत्रैव
प्रायः॥ एवं तु दर्शने वैतन्न विषयतात्पादौ सत्तासम्बन्धेन सहिता तस्याश्च घात्वर्थस्वरूपसत्ताया स्वरूपात्मिकाया मेन्वयः॥ शब्दपुष्यं तिसहाकारादुत्पादावृत्य
त्वेन विषयत्वस्य पर्यसमवस्था पिततत्वात् एवं च हा घटो न विषयताया दो एतत्त्रैरोत्पत्तिका एतत्कथालोत्पत्तिकावर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वादीयोस्वरू
पसत्त्वानन्तरम्यपदत्वर्थः॥ एवं नेस्यता त्वादावप्यूह्यं॥ तत्कालोत्पन्नत्वनियमोत्पन्नकत्वनायः न स्यतात्वादौ पुनरनागतत्वादर्तमानोत्पत्ति॥ प्रत्ययार्थः नष्टत्वा
दौ च वर्तमानत्वमेव नविवादे दर्शः॥ अथ पुनेत्यत्र सम्बन्धोऽतत्त्वं किन्त्वे नैव स्वरूप सति घसंगमिरासाव जघोत्कम्पत्व दत्वादौ च सम्बन्धा जाचे यत्वमेवार्थः॥ सचोत्य
तावन्न घात्वर्थेन्वेतीत्याहु॥ ननु घटोनुत्पाद इत्यादौ इह कपालेघटो नास्तीत्याकारकमेव प्रागभावघटकं घटे न तु विषयतीति शब्देनातीजपत्वेः ईतमयमेव
तु मार्शवस्स मापद्ये॥ को पोनुत्पादति॥ स्वपतानां वमितितर्कानार्थं च न सामान्यज्ञेति ह्यौक्तिमिति नावग॥ ननु तत्र घटो नास्तीति प्रत्यये स्पष्टोत्पत्यस्यभा

घटस्य प्रागभावसत्त्वेऽप्यस्य घटस्य ध्वंसो वा विषय इत्यत आह ॥ नहीति ॥ जयादि द्रव्यरूपा जन्यघटो नास्तीति प्रत्ययः ॥ यत्किंचिदिति ॥ यत्किंचिद्घटवत्त्वेऽपि भूतलांतरात्पीताभावप्रा
गभावध्वंसानां घटप्रतियोगिकानां संभवादिति भावः ॥ परन्त्विति ॥ घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं प्रत्यक्षादृतादृक्प्रत्ययः ॥ तथा च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके ॥ ननु ध्वं
सप्रागभावाधिकरणे सामान्याभावानङ्गीकृत्यते स्यात् न विशेषाभावावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽसौ कार्योत्पत्तिजनकत्वात् तत आह संभवतो वेति ॥ चरमघटध्वंसस्ये
व घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारादाह ॥ तत्र कपालद्वय इति ॥ इदानींतनकपालद्वय इत्यर्थः ॥ ततः पूर्वमिति ध्वंसप्रागभावयोः सामान्याभावस्वीकारेऽपि यत्किंचित्क
पालावच्छेदेन सर्वेषां सामान्यप्रतियोगिनां प्रागभाव एव तत्र प्रागभावस्यैव यत्किंचित्कपालावच्छेदेन सर्वेषां ध्वंसस्य तत्र ध्वंससामान्याभाववत्ता स्वीक्रियते ॥ नन्वत्र स्य
प्रागभावसामान्याभाववत्त्वात् तत्घटानां प्रागभावासंभवादित्याह ॥ ततः सर्वेषु भूतानां घटानां नष्टत्वादिति ॥ न चात्र ध्वंसस्य सामान्याभाववत्ता अनागतघटानां
ध्वंसाभावादित्याह ॥ ततः परतो बहूनां घटानां उत्पत्स्यमानत्वादिति ॥ नोघकालाज्ञोवात्र प्रागभावस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तिष्ठेदेव ॥ एवं च
तत्कपालवृत्तिघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटध्वंसप्रागभावो एव स्वत्व केवल मत आह ॥ संभवतो वेति ॥ तच्च कपाले द्रव्यत्वस्मिन्निति ध्वंसः तत्र कपाले तत्पूर्वं
बहूनां घटानां नष्टत्वादित्यनेन प्रागभावस्य ततः परतो बहूनां घटानामुत्पत्स्यमानत्वादित्यनेन ध्वंसस्य तत्कपालवृत्तिघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता खंडयतः

तित्यर्थः ॥ तत्र घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितोकस्यैव तत्र कपालवृत्तित्वात् घटत्वावच्छिन्नाभावस्य वृत्तेर्नात्यन्ताभावविषयत्वमनुपपत्तिसंभवादिति ॥ एवं प्रतियोगिसमवायि
न्यपि समवायावच्छेदेनात्यन्ताभावस्वीकारे कपालमिति ॥ अभावप्रतियोगिनः अतिरिक्ता आधारानङ्गीकारादिसंग्रहः ॥ पटध्वंसादित्यादिना पटप्रागभावपरिग्रहः अत्यन्ताभाव
स्येति भिन्नतानुत्पत्तिदोषः ॥ अन्यत्र पटात्यन्ताभावस्यैव पटध्वंसादिविरोधितया सदभाववत्त्वमिति भावः ॥ तत्रेदमिति ॥ कपालादौ पटध्वंसादिशून्यताबुद्धिरिति प्रथमांशे नात्य
म। य॥ यदि तु सिद्धान्तसंग्रहसंगदिनोऽपि सदाभावत्वेन तत्सदृशविकरणे योरेव तदभावबुद्धेरनुपपत्तिमिति भावः ॥ अथानुगताभावैकरूपाभावानुगत पटध्वंसत्वे
न्ताभावधीविषयत्वसंभवे भावत्वबुद्धेर्भ्रमत्वापातः अनेके पातारराभावधीविषयत्वे गौरवं च वा इसे तदात्यन्ताभावादतिरिक्ताभावो न्यूपपत्तिमित्याह ॥ अतिरिक्ता
देवेति ॥ नन्वेदानीं घटप्रागभावध्वंसाकारकत्वे भावप्रत्यक्षं तदेव घटे तेन विषयतीति राज्ञा निलय भीतिता दुर्जादेव सामान्येन रुग्णोऽस्थितिरारमीप इदु
मारांकनिरपेक्षाद्दृहेरानीमिति ॥ राग्रप्रयोगस्य संजवद्धप्रपोतरतयानुवादरावर्त्यतर साच कोऽन्यथारात्माद्विपदानन्निमतनानापदार्थसिद्धिः स्यादिति नाव
ननु प्रागभावकथंपि स्यान्यकोपपादनसंजवेपिप्रत्यक्षवादेव प्रागभावोऽस्त्येतत आह ॥ एवमिति ॥ अत्यन्ताभावादिविलक्षणतया प्रागभावस्य प्रत्यक्षानाम् कार्ये मि
ननु कार्यानुत्पादकालाना भावप्रत्यय यस्य सामयिकात्यन्ताभावविषयत्वेऽप्येतिर कालानाभावकस्य ये पितियास्पात् ॥ ताघाव ध्वंसो विनीतितिरस्येत तु स्यात् आह ॥ २६

न० सा० त०
२२

तन्नैव घट ध्वंस इति॥ तच्चायं तत्राव्यवच्छिन्नोत्पत्तिर्घटा बजादेर्व्यतिरिक्तप्रागभावादिविषयकं तेष्वपि:॥ नन्वोत्पन्नेरुपमीत तानैवास्यंश तत्र विषयत्वस्य व्यापकमिति तत्व:॥ तथा
सति घटोत्पत्तिरपि न सिध्येत॥ अस्मिन्प्रागभावस्यासिद्धमुपनीतभानमप्यविवक्षितं साधकं तत्र साध्यसोत्पन्नावच्छिन्नत्वमेतत्॥ प्रतिबन्धि सूचनायैव बोलनेन घट इति विदित्वं
॥ ननु महाप्रलयस्यावश्यं सामान्यत: पूर्ववृत्ति: प्रागभावाधिकरणकालवृत्तित्वं घटादि पूर्ववृत्तित्वं तदा प्रागभावाभेदेन कालवृत्तित्वं तत्र प्रागभावविनाके
ध्वंसि सत्वेऽरत आह॥ पूर्वत्वेति॥ सामान्यत: पूर्ववृत्तित्वं प्रतीतकालवृत्तित्वं प्रतीतध्वंसप्रतियोगित्वं तत्सर्वं संचार॥ तदुत्पत्तीति॥ ध्वंसप्रतियोगि प्रथमक
क्षणावच्छिन्नत्वात् सर्वस्यैव स्वपूर्वत्वापत्तेरतस्याप्यवच्छेदकतावच्छेदकालीनत्वपदाय तदुत्पत्तीति चात्र क्षणे तेनतद्व्येव ध्वंसोत्पत्यवच्छेदकक्षणमहाकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं
तदवच्छिन्नत्वेऽपि च स्वपूर्वत्वापत्ति: स्वोत्पत्तिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वादिति वा सर्वस्यैव स्वपूर्वत्वापत्तिः फलोपसेति॥ [redacted]
[redacted]इति॥ घटादेरपि स्वोत्पत्तिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वादेरविमपत्तासंबन्धेनवृत्तित्वाप्ये स्वपूर्वत्वापत्तिरत: समयेति
मल्लिकसंबन्धेन वृत्तित्वलाभायोक्तमिति॥ ननु प्रागभावासंगीकारे दु:खप्रागभावाभावस्थितयोः प्रयत्नित्वादेरवच्छिन्नेरनुपपन्नानादुत्पत आह॥ दु:खप्रागभावेति॥ ध्वंसतामानध्वंस
दातनत्वेन स्वात्मत्वोत्तरकालेनुवर्तेरत आह यदिति॥ नत्तरकाजानुवर्तिकं तरकालस्य वंध: स्वचोत्तरकालस्य रूपोत्पत्ताभावध्वंसस्वरूपत्वेन प्रायश्चित्तादिकं नपुनस्तत्कालि



श्रीराम
२२

स्य च कारणाधीनत्वात्॥ अत्र ध्वंसाभावस्य जन्यनित्यत्वाद् इतो नवीनमतमाह दुःखध्वंसमिति॥ नवीनमते तु दुःखप्रागभावध्वंसस्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वादिति भावः॥ न तु यत्नाय संफलाद्वैरावत्व
इत्यादित्यनुमानस्य दुःखसाधनध्वंसादि स्वरूपफलजनकतया न्यथासिद्धेः॥ तथापायं प्रकृतेः प्रागभावो इत्यपक्षत्वतत्त्वादिनु मानात् फलजले न प्रागभाव सिद्ध्युक्तं स्यादि॥ प्रामाण्येन तु
इति॥ तथा च प्रमाणा विभ्रमात् अन्तरात्मा वान्तःसाधनसाधनयोरनुसिद्धा स्थिता इत्यनुमानमिति भावः॥ न तु तस्य पक्षस्य कतानत्वालसं यो मा दान्तानुवृत्तधत्वस्य निकलत्वात्॥ पुनरपि स्यात्
जनधत्वत्त्वापत्तिरुक्त एव नाप्राप्ताप्रसिद्धिः शरयघट इति नायन्मे यदि स्वाभाव इति प्रामाण्यत्वविषितनूतनस्याभयात्रस्य तत्त्वतत्त्वत्तिमान् रसालीति॥ इत्यापादनात्॥ प्राक्ताववा
२५ कारे च तद् त्वादिद्रव्यपुनस्तद्व्यक्तिरतः स्तृपन्य प्रोक्तपादयति॥ उक्तेति॥ कार्यं दिस्तादिना कार्यत्वात्मिस्य प्रतिक्षध्वंसप्रतियोगिना तेन निर्विकल्पक स्यचलुपिरुणेन
पुनरुत्पादापत्तेः॥ न चैतत्कालीना नैतध्वंसाधनाभावानां कारणत्वमपरत्यतत्प्रध्वादेवं प्रागभावो हेतुः कल्प्यत इति नाव्यः॥ प्रागभावानां कल्पनेऽपितत्कालोत्पत्तिकानां
तत्पदार्थं प्रति योगिकानामनन्ता नां प्रागभावानां विनिगमना विरहेणहेतुतापाद्दुर्वारत्वात्॥ तथा च प्रागभावकल्पनागौरवं परमतेतिरूपसे प्रतएवाह
नावादीति॥ प्रागभावकल्पने तु धर्मिकल्पनागौरवादित्यावः॥ एतेन धर्माधर्मौ त्रिरिति मिथ्याज्ञानवासना याः कारणत्वस्यत्वाज्ञानिजां धर्मानुत्पत्ति
त्पत्कल्पतोत्तत्स्यत्रमिथ्याज्ञानवासनायाः स्वनैतत्वात् प्रापत्तत्वज्ञानप्रागभावस्यैव धर्माधर्मादेतुत्वेना प्रध्वादित्यपरास्तं॥ यो चतत्वज्ञानोत्पत्तिका

न॰सा॰त॰
२३

स

नेतत्तादात्म्यसंयोगादिप्रतियोगिकानामनंतानां प्रागभावानां विनिगमनाविरहेण हेतुतायां दुर्वारत्वात्। तथा च तादात्म्यानां कारणत्वकल्पनस्याविशेषे प्रागभावानां कल्पना गौरवमपि
कं किं चाघटत्वत्वज्ञानचालोत्पत्तिक्षणनाशाग्रतियोगिधर्मीधर्मिरहितः कश्चन प्रतियोगिक एव पदार्थः स्यात्तस्य चाभावत्वे मानाभावः॥ न च ध्वंसप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य
13 न समवायिकारणत्वात्। अनादित्वानुपपत्तिरतश्चैवं सत्त्वाश्रयः सदिति वाच्यम्॥ सत्ताश्रयत्वेऽपि साधारण्यादित्युक्तत्वात् स्वभावानुगतायावत्त्वेनाभावत्वेन वाऽनिर्णीतमतिरिक्त स २
मेवपदार्थांतरं स्यादिति तत्त्वविदां तत्त्वम्॥ अप्यकारणस्य प्रयोजकत्वं साम्यमवहितोत्तरकालसंस्पर्शकार्यविवक्षितत्वेन नियमानलुकार्योत्पत्तिमत्त्वेनेति भावः॥ न कुत्रचित्
रणप्रविष्टत्वात्तदधिकरणक्षणोत्पत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसंबंधरूपानितान्तदधिकरणपाकालप्रागभावावच्छिन्नक्षणसंबंधरूपावान्तदुत्पत्तिर्विना प्रागभाव
कल्पनिर्वाचेसंभवत आह। तदुत्पत्तिक्षणेति। सत्यवद् घटादिपरं॥ ख्यातिकक्षणेति ध्वंसत्वस्याप्यपत्वेनाभिमतेऽघटादि॥ सर्वक्षेप्वेवं समयस्येऽवविवक्षित पाद्वरा घटाधिकरणक्षा
न घटाधिकरणत्वादसत्त्वंस्यादतः प्रथमसमयपदं कालिकसंबंधेनाधिकरणत्वप्रापकं। तत्र घटाधिकरणसमयघटसामानाधिकरण्यस्वाविच्छिन्नगोचरज्ञानस्य
विषयतासंबंधेनातिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसमयपदं कालिकसंबंधावच्छिन्नापकं। तदुक्तमिति। अप्यासः क्षणयोगीयस्य घटादेरित्यर्थः॥ अत्र तत्राधिकरणस्य सूक्ष्मसमयमा
त्रीय घटसमानाधिकरणत्वस्य द्वितीयक्षणोत्पन्ना घटप्रतियोगिनो घटध्वंसस्यैव सत्वात् तत्संबंधे घटस्यैव तदुत्पत्तिर्नेति तु नयत्र क्षणपदं व्यर्थमत आह। क्षणेति समयपदेति॥ श्रीराम २३



स्यावत्ति

महाप्रलयघटीकारे चरमध्वंसोत्पत्ताविदमव्यापकं स्याच्छिक्रणसमयस्य ध्वंसरूपकालोपाधेर्महाकालस्य वा ध्वंसानाप्तेश्चेति भावः॥ तदुक्ताकारे॥ महाप्रलयघटीकारे॥ प्र
दीयेति॥ यत्त्वदं उत्पन्नत्वेनाभिमत घटादिपरमेव॥ न च मतत्तीयक्षणे सं च घटे द्वितीय क्षणोत्पत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वाभावस्य सत्त्वान्न॥ द्वितीयादि क्षणस्य च घटे सिद्धव्याप्तिरुत्पत्ति
रुत्पत्तिप्रदीयसमयस्य च घटावच्छेदेनाभावस्य त्वाद्योत्पत्तं द्वितीयक्षणावच्छिन्न ध्वंसप्रतियोगित्वस्य घटे वा घटक्षणे संबंधे सत्ता द्वाद्य क्षणावच्छिन्न ध्वंसप्रतियोगित्वाभावस्य
च घटसमयस्य च घटावच्छेदेन सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति प्रत्ययो॥ नाति घटविषयज्ञानरूपघटीय विषयताश्रये चेदाद्यक्षणोत्पत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वस्य सत्त्वादतिव्याप्तिस्तत्र
समयपदं॥ यत्र घटोत्पत्तिक्षणे विनश्यदवस्थमाद्यक्षणात्मकं सर्वं घटसाक्षात्कारकं ज्ञानं तत्राद्यक्षणात्मकं तत्र ज्ञाने संबंधघटस्योत्पत्तित्वादित्यत्राव्याप्तिः॥ विषयताया
तत्तज्ञानवृत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वस्य घटीयसमयस्य च सामान्यलक्षणसत्त्वात्तोम ध्वंससमयपदं घटीय द्वितीयादिक्षणसंबंधे व्याप्यक्षणावृत्तित्वं तादृशाभाव प्रतियोगित्व
स्य सत्त्वान्नाव्याप्तिरुद्योत्पत्तो घटोत्पत्ति॥ न च विषयविषयकज्ञानवृत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वाभावस्य घटीयसमयस्य संबंधत्वावच्छेदेन सत्त्वात्तदाव्याप्तिर्विषयताया सं च
घ ध्वंसं च तिव्याप्तिः॥ तत्तत्तीयसमयपदं॥ महाप्रलयोत्पत्तावव्याप्तिवारणाय महाप्रलयपदं॥ चरमध्वंसीय समयस्य ध्वंसस्य तत्समयवृत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वा
भावादिति॥ ननु क्रियामात्रस्य महाप्रलयानुरोधाद्ध्वंसस्य च ध्वंसानुत्पत्तिर्वा प्रकारे घटजघटोत्पत्तिक्षणमारभ्य द्वित्रिक्षणमध्ये क्रियाविनाशेन

न०सा०ज०
१४
14

त्मसत्वेन तत्र घटीयद्वितीयतृतीयक्षणसंबन्धे क्षणत्रयात्मकस्थूलकालसंबन्धे चातिव्याप्तिरिति द्विविधं सप्रतियोगिताभावस्य तत्र घटीयसमवायसंबन्धे चाभावे ऽप्युच्छेदे नैव संभवात्तत्र घटो से
त्पादद्वितीयादिक्षणचिन्नपदार्थस्यैकत्वोपाधित्वान्नानाप्रतिक्षणं क्रियायाः विना कालेऽत्र स्वनन्तुपक्रमदतो मुख्यपिक्षणे तत्तदक्षणमात्र । तदवच्छेदकरणेति । यद्यपि स्वरूपेति चे
सप्रतियोगित्वात्प्राप्यतद्घटसमवायसंबन्ध घटीकसमवायसंबन्धे घटीकसमवाय संबंधे ऽनिष्टकल्पकरणं योपस्तु तदवच्छेदकरणेत्यादिना वक्ष्यमाणस्वरूपाविशेषणतांगीकरणे
विशेषस्य तत्समवायसंबन्धघटेऽपि सर्वेतिनिर्देशोपपत्तिरिति भावः तत्पदं घटादिपरम् । यत्समवाये तद्घटसप्रतियोगितासत्त्वघटावच्छेदकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यात्समवायसंबन्धे घ
ति टत्वप्रकारः । द्वितीयादिक्षणवृत्ति घटस्य प्रतियोगितात्तु न तदवच्छेदकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यात्तदवच्छेदकरणाद्यक्षणेऽवर्तमानत्वात्तदवच्छिन्नसप्रतियोगिकस्य सत्त्वादिति । आद्यक्षणवृत्ति
घटसप्रतियोगिनामवच्छेदकरणक्षणस्थूलकालमहाकालादौ वर्तते इति संभवति कालो द्वितीयादिक्षणेऽवर्तनाद्घटसप्रतियोगिनामप्यविद्यमानानां तत्कुण्ठावच्छेदकरणक्षणावृत्तित्वात्
द्वितीयादिक्षणसंबन्धे चेत्यतिव्याप्तिरतो व्याप्येति । पूर्वोक्तरीत्या सर्वेषामाद्यत्वात्कालावयवाद्यक्षणात्मकं तन्नविशेषणत्वादिति घटसप्रतियोगिकस्य तत्र घटावच्छेदकरणक्षणावृत्ति
त्वं नामवस्थात्वाद्यक्षणात्मककालान संबन्धे चेत्यतिव्याप्तिरतः स्वप्रतियोगिसंबन्धेन तादृशविशेषणत्वाननुस्यूतघटविशेषणताविशेषे चेत्यतिव्याप्तिरतः स्वप्रमापत्वसम
समयपदमिति । ननु तदवच्छेदकरणक्षणोत्पन्नक्षणत्वस्वरूपविशेषणविशेषणत्वे इति कमिति । स्वविशिष्टे प्रतियोगिस्वविशेष्यावस्थादा इति विशेषसमयपदं त्यागनीयं द्वितीयक श्रीराम
१४

एतादृशयावद्ध्वंसविशिष्टत्वे वा तथैव व्याप्तिः इदानीं तनक्रियादिवर्त्तितामाभावप्रतियोग्यनागतपदार्थजातिप्रतियोगिध्वंसविशिष्टस्येदानीं तनक्रियादावभावात्तन्न च स्वविध्वंसप्रतियोगि

वर्त्तिनीत्यनित्यत्वमाह । क्षणत्वे वेति । स्वव्वत्तीति ॥ स्वीकृतत्वेनाभिमतः स्वप्रागभावादिवर्त्तितो यो ध्वंसस्तत्प्रतियोग्यनाधारत्वमित्यर्थः ॥ स्वप्रागभावप्रतियोगिनोऽपि कस्मिंश्चित्क्षणे सत्त्वात् ॥
चेति । एकस्मिन्क्षणे ध्वंसप्रतियोगिनोरसत्त्वादिति भावः ॥ क्षणिकपदार्थमात्रस्थाने नाकारेत्याह स्ववृत्तीति ॥ स्ववृत्तिर्यो ध्वंसस्तत्प्रतियोगिप्रतियोगिकयावन्तो ध्वंसास्तद्विशि
ष्टसमयवृत्तित्वं यावत्तद्ध्वंसविशिष्टसमयवृत्तित्वे महाप्रलयव्यतिरिक्तक्षणेऽव्याप्तिरतः प्रतियोगिभूत ध्वंसविशेषणम् ॥ स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंस
विशिष्टत्वेमेव समयत्वमिति न च्युत ॥ ध्वंसस्य ध्वंसोऽप्रसिद्धत्वात्तत्राभाववत्त्वस्यापि नैव रोमन्थेयथाऽरावल ॥ स्वप्रत्ययस्वविशेषध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टत्वेनक्षणत्वे
क्षणवच्चेन याप्तमेतदर्थमेव समयपदं ॥ तेन स्वर्णे च साहस्याकारक ज्ञानस्यापि क्षणत्वे नेल क्षणत्वात्तहि विशेषितयात्तद्धनत्वं ध्वंसविशिष्टत्वं ज्ञानेपि तत्र नाभावात्तिर्नवाव्या
प्तिकसत्त्वं चेन्न तद्धि ध्वंसप्रतियोगिजातिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसानां विशेषितयोनिरोप्य स्वक्षणवृत्तियावद्ध्वंसतज्ज्ञाने सत्त्वादिति व्याप्तिरिति ॥ स्वत्रपरत्र च विशेषणमेव क्रियादाना
मवेक्षणावच्छिन्नानामेव क्षणत्वे संस्पृष्टक्षणोत्पन्नध्वंसवत्त्वं ति तन्नादृष्टयावत्तत्तद्ध्वंसवैशिष्ट्यासत्त्वादि क्षणपदच्छेदेनाव्याप्तिरिति [redacted] ॥ ननु स्ववृत्तित्वविशिष्टध्वंसानेव
प्रतिवेत्तव्यं तद्वैलक्षण्ये क्षणत्वेकृत्सारेणानुवृत्तिकृतस्तत्राह ॥ स्ववृत्तियावद्ध्वंसेति ॥ [redacted] स्ववृत्तिध्वंसविशिष्टस्य स्वप्र[redacted]सत्त्वां सर्वदैव सत्त्वात् प्रतियोग्यप्रसिद्धेर्नोयावदिति
प्रतिविनाशि दृष्टत्वे दृष्टैवेन तत्क्षणत्वे कृतसाप्यनुविवेत्तत्र योग्यतन्नयोग्यं नैव स्वर्णे कामितानन्तध्वंसस्याश्रिताघोपग्निस्याननाकारविज्ञानावत्तेकिं विकालावधस्तावन्तध्वंससंनाह्य ॥ स्वत्रान्य
जन्त्रापि वस्तुनि नैव विशेषोऽक्षुञ्च कालिकसंवेदनेन वोयं [...] वा

श्रिमा

ध्वंसं

ज०सा०ल०
१५

१५

स्वकृतादित्वा

त्वचिकित्वाजावति लिंयत्वि इत्यतां व्यर्थप्रागनयानम क्रमे [illegible] सव्याह॥ स्ववताति॥ स्ववत्तिवानत्पदार्थेवै निश्चलं न स्यापि स्थिर स्वभ्राति इति
कस्यपिदुत्पन्नत्वो कुम विद्विनाशात तु लं अनात्वेताद्यावदन्नावदेवे निश्चम महाप्रलयान्त्य इत्याव्यापकं चरम चसवै निश्चय्य इदानी मनावात् एतत स्ववताति॥ यन्नेत्प
दव्यावर्तितु सर्वव इत्युत्पलावविज्ञानो॥ स्वप्रांगं इत्यत्व मुहुत्तं आपि इत्याव त्रि मां नीत दाह॥ स्व स्व प्रवेति॥ अतिरिक्ता भावान गाकरेत्व इत्यमाह॥ स्वस्व पूर्वेति
इतिनु वस्त्विव॥ तन्न॥ स्वपूर्ववृत्त्य स्वाच्छिकरणायावत्यानत्वत्ति धंसपतियोगित्वमितिय पविरोधात्॥ ध्वंस प्रत्वेनामित मत क्रियादिकं स्वयं तिवावत्पदार्थेवै निश्चय
नकस्यापि॥ स्वतत्व प्रतिद्वंगि कस्यापि दुःखलक्षालक्षणविदिनाशालत्व स्वपूर्ववृत्ति यावत्पदार्थे वै निश्चयं न कस्यापि विरात्तानां लभ्रा भावात् एतदुत्तरमपुपाद॥ स्व
वृत्तिःसत्व स्व पूर्वव तार्यावात्वृतद्वे निश्चयं स्वप्रागंगमाघ इत्यावेदे नाद्वितावादि इत्यपघ्रप्रमादि इत्यावत्तिपदार्थानां मज्ञात्तिति स्वयं॥ यन्नस्व पूर्वव त्वेकं वै निश्चय व
क्यविकसव येन तद्याना येव समयष्टि॥ त्रिनस्व द्वितीयइत्यत्पन्नस्य प्रागभिव्यतयास्व वृत्तेः स्वपूर्ववैस्मिन्द्वानादि विजयत्वावलेत्र्या घ इत्यस्येति निश्चयप्रागभावविलक्षणं
तु॥ जवनात्स्विका लीनां प्रस्पैयिदार्थस्त्वाकारक तानस्याघ इत्ये इत्यनावाध्विरातानामेत्स्वविरन्तानामपि विमतलया स्वयवृत्तित्वात तदेव निश्चय स्याघ इत्योऽसते
वि साध्य पूर्वव तानां विजयत यावैनिश्चयस्य प्रागद्वयतत्मवित सत्येवपि नाव्याप्तिरितिव्याख्येयं॥ ननु स्वपूर्व पूर्वत्वे स्वस्यत्निन्वारानानस्य सशक्तिमोरिनिकावस्थिति॥

स्ववतितं

एतत्कावीना

तथा चान्योन्याश्रयः॥ उत्पत्तिक्षणत्वनिरूपकाणामभावस्योत्पत्तौ घटितत्वादाह। स्वरूपैक्यं चेति॥ द्यानन्तरोत्पन्नस्य स्वाभिन्नकार्यचतुर्थादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिद्वित्वादि क्षणवृत्ते राघक
रोवैशेष्यापानादिक्षणस्य बुद्धिनाशनादिस्थलेऽपेक्षाबुद्धिकारणमहत्त्वासत्त्वेऽपि घटप्रत्यक्षोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नानां रूपादीनां ज्ञानस्य घटक्षणे जातानां महत्त्वप्रयोगादिति
त्र कक्षणव्याप्तिरतः स्वरूपैक्यं निरुक्तं यावदिति॥ ननु क्रियामात्रस्य कालोपाधित्वेन तत्स्वरूपक्षणमादाय सर्वोपाधेयक्षणोपयन्नुपपन्नान्तिः॥ तथा हि॥ क्रिया क्षणैक्रियाया विनाशस्य
तस्य प्रागभावस्य यत्र घटोत्पत्तिः तत्तृतीयक्षणे क्रियाया विनाशो जातो न घटस्योत्पत्तिक्षणे तत्प्रागभावक्षणे तस्मात्प्राक्क्षणे तत्र घटे स्पन्दात्प्राक्क्षणोत्पन्नेऽलतः पूर्वोद्भितीयक्षणोत्पन्नो भावपदार्थे
घटः सर्वत्र व्यवहारो न स्यात्॥ एवं यत्र घटोत्पत्तिसमये तस्य क्षणद्वयान्तरे विनष्टो नाशो सानक्षणे तत्र द्वितीयक्षणसंबन्धे स्वोपाधिककरणोत्पादिकं यदा यसमयसंबन्धजन्यादिकं
चोत्पत्तिलक्षणमतिव्याप्तिः॥ एवं यत्र क्षणद्वयमध्ये क्रियायां न ते विनाशसामग्री नोत्पत्तिस्ता काले उत्पन्नज्ञानादि प्रत्यक्षोत्पत्ति चकार एककारणत्वनिर्धात्व घटितत्व लक्षणम व्या
प्तिः॥ प्रतिबन्धकानाधिकरणक्षणस्याप्रसिद्धेः॥ एवं यत्र घटादेराद्यक्षणे क्रियायाना त्वनिर्विनाशसामग्र्यभावात्किंतु तद्द्वितीयादिक्षणे तद्द्वितीयादिक्षणावृत्ति ध्वंसव्याप्तिः॥ एवं यदा
क्रियायाः विनाशसामग्रीसत्त्वे क्षणवृत्तिज क्षणस्य क्षणपदार्थोत्पत्तिः तदाद्यक्षणवृत्ति नाशक्षणे क्षणमव्याप्तिः॥ महाप्रलयोत्पत्ति महाप्रलयक्षणे च सर्वलक्षणाना
मव्याप्तिरत आह जन्यमात्रेति॥ मात्रपदं लक्षणार्थकं॥ नित्यस्य कालिकसंबन्धेनाभावात्तेन यो व्यावर्तकत्वार्थं जन्यानां मध्ये यावदयववृत्तित्वेनाभावो

16

पाधिर्यायुक्तत्वादितिभावः॥ तथाचप्रतिकर्तृकार्यत्वनिर्वृत्तिकरणंविद्वितात्सत्प्रत्यपगमात्॥ तत्रतत्तत्वतत्सत्पदार्थानामेवोक्तरूपावच्छिन्नानां ज्ञानत्वान्नदोषइति॥ महाभूतचतुष्टय
वरमध्यस्यैवज्ञानत्वान्नाव्याप्तिरितिभावः॥ ननुज्ञानत्वव्यवहारविषयमहाकालएवतत्त्वाश्रितसनवच्छिन्नकंसत्वरूपत्वंप्रसिद्धंरलसार॥ जन्यमात्रस्यैवेति॥ मात्रपदेनेनित्य
व्यावर्तितन्तुत्वम्॥ ज्ञानाघवटितनुत्पत्तिलक्षणमाह॥ यायत्कार्येति॥ यत्पदघटादिपर॥ साधकज्ञानत्वंविधेयप्रतियोगितिसमवेघटादेरवच्छेदिनीयादिज्ञानत्वेतिधीः
प्रतियोगितिसाधकज्ञानत्वेनौव्याप्तिर्नित्याप्तीसज्ञलवैधर्म्यसाइत्याकारकाघटज्ञानत्वम्ज्ञानेविषयितयानाविधसानावच्छेदकत्वज्ञातियोगिकाववच्छेदमान्यघटस्यनाहशइ
नात्मकाघटज्ञानसंबंधेऽव्याप्तिरतोयत्कालवच्छिन्नप्रकारकालिकतयावच्छिन्नत्या॥ साधकज्ञान॥ निधसप्रतियोगप्रतीतज्ञानेविषयतयाघटादेर्वेत्ररसंवन्धव्यतःत्रतिया
घटवत्पापिप्रालिकसंबंधस्यावच्छिन्नरेवप्रतीततान्वयेतिघटप्रतियोगवत्तेर्घटस्यातीतज्ञानेविशेषणतयावच्छिन्नत्वेतिव्याप्तिरतस्तत्कालवच्छेदित्वमित्यत्रकालिक
तयावच्छिन्नत्वंवाच्यमिति॥ अत्रापिक्रियामात्रस्यकार्जोपाधिवेलक्षण्यात्कार्यत्वज्ञानत्वम्यस्यक्रियायाविनाशेनज्ञानलक्षणत्वज्ञानत्वेतिघटप्रतियोगिनिघटादेर
वत्वेद्वितीयादिज्ञानसंबंधेनेव्याप्तिरितिजन्यमात्रस्यकालोपाधित्वमितिर्वक्तिंरवोध्यानेवृमेति॥ एवंप्रागभावालनीकार्य॥ स्वानच्छिकरणेति॥ तथामपितनुत्वेन
तद्रूपजनकत्वादितिभावः॥ नचतनुत्वेनपक्षत्वेनकार्यकारणभावेपटत्वाज्ञातायायविशिष्टज्ञकेतत्रसत्वात्कथंस्वानच्छिकरणेषुतत्पत्तपादनमितिवाच्यं॥ यस्यात्कार्य

स्वकारणितन्तुत्वेकारणत्वादावेकस्याप्रीनं तथाकार्यैकावच्छिन्नस्यापिकारणतावच्छेदकत्वानीनत्वादन्यथाघटज्ञानेकादाजांन्यपिकारणतावच्छेदिसमानाधिकरणघटप्रत्यास
त्यघटज्ञानस्यातद्घटप्रकारकघोमरास्यात्वात्मादितत्प्रकारकेज्ञापावद्नस्य तद्घटकक्रमेणैवखंडनसीजन्वादिति। तन्तंतन्तुत्वेनेहि। न चतन्तुत्वेन कारणत्वकल्पने
विकल्पमनन्तिप्रसंगः॥ तत्पटत्वावच्छिन्नकारणतामविशिष्टापारूपसामान्यसामग्र्यासत्पटव्याप्यत्वोपगमात् तत्पटानधिकरणतन्तुषु तत्पटत्वानवच्छिन्नोत्पत्ति
हेतुतायाजनावात् अन्ततेदमवच्छेयांस्तिंतुत्वेन पटत्वेनकार्यकारणभावे पटरूपसमवायेनव्याप्यतातंतरनीतादात्म्येनव्यापकतास्वयदापिटोत्पत्तिरुत्पत्तिसंबं
धेनपटोवातत्स्वेकालेतंतुरित्येवंरूपाकालिकव्यापकतापतिव्यापकताद्वयमेवतत्र निविरोतत्तंतन्तुत्वेन पटत्वेनकार्यकारणभावेनु यदातत्पटस्वरू
पंचतन्तुरित्येवंविधाकालिकव्यापकतेननिविशतन्तु यत्रपटस्तत्रतन्तुरित्येवंविधादैशिकीव्यापकतापितत्तन्तुनिनो पिसत्पटस्यसमवायेनव्यक्तोमिन्नत्वा
रात्॥ तत्पटानधिकरणतंतौतन्तुरूपसामान्यसामग्र्यास्तत्तंतुरूपविशेषसामग्र्यासैघिथ्यामाभावात् तत्पटानुत्पत्त्यापत्तेः॥ विशेषसामग्र्यां मेश्रोक्ष्यां तत्तंतर
तादात्म्यं। तत्तत्संयोगानां समवायेनेतेक्रमेणस्वयमूह्यमिति। केचित्तु तादात्म्येनतत्पटस्यव्याप्यतास्वानुयोगिकसमवायेनतत्तंतरनीयापकतायत्र

तत्पटस्तत्रतान्तन्तुष्विच्छत्र्यभिचाराभावान्नएवसंयोगादिकं घटतिक्रियादाभाकारणत्वेपितादात्म्येन संयोगस्यपृथक्त्वसामानाधिकरण्येन क्रियाभावव्यापकता
पत्तिस्तंचैवकारणताव्यापकंतद्धर्मविशिष्टान्तद्व्याप्यत्वं॥ स्वाश्रयस्येति॥ सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्येवतस्यहेतुतेतिभावः॥ इदं चावश्यकम्॥ घटेनवेत्यर्थः॥ घटे
दा कत्रेति॥ बहुषुसमवायिकारणेष्विति तावः॥ तन्तुकपटे यति॥ तत्रतन्तुत्तयोरवत्वेरेकएवसंयोगस्त्रकेवलेतद्वव्वेनाद्यपाविद्धत्वमात्रकत्वेनोत्पद्यवान्प्रागभावकं
त्वेनेतुर्घर्मेणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपरवत्वेहीत्वियोक्ताकुत्स्नेनेगोरवादित्याशयः॥ न सिद्धेः॥ प्रागभावसिद्धेः॥ प्रागभावकत्वेनेपितस्यानान्तरतन्तुत्वेनहेतुत्वकं
त्वनस्यावश्यकत्वेसनएवतिप्रसंगानंगीकिंवाप्रपञ्चावकत्वेनयेत्याहुरिति॥ असमवायिकारणसद्भावार्थमाह॥ सपुत्रकेष्वेति॥ नचदग्धतन्तुकपटोत्पत्तिकाले
नष्टानांतन्तूनांतन्तुसंयोगानांचसत्वान्नवतन्तुकः पटः कुतोनजायतइतिवाच्यं॥ तत्रदग्धतन्तुकपटध्वंसस्यापेक्षितत्वेनहेतुत्वात्॥ इदंचात्रावधेयम्॥ दग्धतन्तुकप
टोत्पत्तिप्राक्कालेपिनवतन्तुकपटोत्पत्तिर्भवतिः दग्धतन्तुकपटे भाविता तेनत [redacted] श्रायतेचतस्योगात्दग्धतन्तुकपटोत्पत्तेस्तत्कालेचनष्टत्वेपिनवतन्तुकप
टस्यपुनरुत्पत्तिस्तत्कालोत्पन्नेविशिष्टप्रतिबंधकत्वात्॥ ननाशकनाशप्रतियोगिन्याःसंयोगव्यक्तेर्विशिष्यहेतुत्वात् दग्धतन्तुकस्यएकतत्व [redacted] पटकर्षणादेत

ध्वंस

ता

द्य॥

र्योत्पत्तिकत्वात्तत्र च दण्डत्वत्वावच्छिन्नस्यैव तत्त्वेन हेतुत्वात् न तस्य दण्डत्वत्वावच्छिन्नोत्पादकत्वे तु तत्त्वादृ इति तत्र हि तत्कपालत्वतत्कस्यापि पटस्योत्पादकत्वापत्त्या
मान्योत्पत्त्यापादने तदुत्पत्तेर्दृष्टत्वात्तत्पट इति विनाकारणं विरहमिति तन्तुसंयोगत्वेन तन्तुत्वेन विजातीयसंयोगत्वेन च हेतुत्वात्तद्व्यक्तिरेकस्या
५ सत्त्वादिति भावः॥ कार्यानुत्पादेनैतं नानुपगमम्भूत्वा कार्योत्पादप्रसङ्गप्रयोजकमाह॥ सामग्रीसत्त्वादिति॥ प्रवेशोत्तिप्रवेशोकारणतावच्छेदकत्वेनान्यथासिद्धिः
अप्रवेशो तु तत्तद्रूपमेव विशिष्यहेतुत्वात् इत्यत आह इति प्रागभावस्य हेतुत्वेनेति भावः॥ न च कारणतावच्छेदकतया प्रागभावसिद्धेन स्वरूपेण कार्ये
त्पिवास्वतन्त्रान्यथासिद्धिरविनाकारणत्वस्यादत आह॥ परस्परेति॥ कतिपयेति॥ तेनासमवायिकारणस्य यत्किञ्चित्संयोगस्य सत्त्वेपि तु स्वस्वभावासंयो
गतामेव विशिष्यहेतुत्वं वक्तव्यं॥ तथा च तन्तुत्वे दैवकारणत्वेपि न कल्पितमिति प्रागभावस्यावश्यं वक्तुं तात्पर्यमिति भावः॥ प्रागभावेति ताततन्तुमात्र तत्तन्ना
मेवसंयोगानां देशिकतया तत्प्रागभाववाच्यत्वादिति भावः॥ न नु तत्प्रागभावो [redacted] वेति स्पष्टत्वात्पटप्रागभावोपि कारणतावच्छेदकाविशेषादशततय
टप्रागभावव्यापकाणां संयोगत्वेन जनकत्वं॥ न चैवं सत्पटासानागतसंयोगमादाय दोषसत्त्वं॥ तथा व्याप्यवहितसर्वदृष्टगणवत्तित्वतोस्यदोषो गौरवश्च न

५८ चिन्तामणिसन पस्पटानि चिन्तामणि का जस्त हृतिः सप्तदप

न्या० सा० त०
१८
१४

तत्पटप्रागभावव्याप्यावच्छयोगानामेवोक्तरूपावच्छिन्नत्वादतत्पटप्रागभावमिति तथा च तत्पटाव्यवहितकरणकालवृत्तिसामान्यकरणीयतत्पटानतिरिक्त
करणीकालिकत्वपर्याप्तिर्हेतुः स च पटः तत्पटवृत्तिः तादृशतत्पटप्रागभावव्याप्यावच्छिन्नसंयोगत्वेन हेतुत्वे लाघवमिति भावः॥ अत एव तत्पटोत्पत्तिप्रयोजकत्वेनैव तत्संयोगो
संयोगव्यक्तिकारणीयकालिकत्वपर्याप्तत्पटवृत्तित्वे सत्त्वेन तत्पटप्रागभावानाधिकरणकालवृत्तित्वसंयोगविशेषणं। तेन तत्पटस्य न दोषो न तु लाघवमिति तत्
क्षेपे। किंचिन्त्वं तन्तूनामन्तःसंयोगजनकत्वेनैव तावत्संयोगानुगमकत्वेन प्रागभावः सिद्ध्येत् अतस्तत्पटप्रागभावमिति। न च पटत्वं त्रैतन्तुकेषु वर्तते च
चतुःसंयोगोत्पन्नस्तत्र तत्त्वेतरसंयोगानुत्पादद्वशायां तत्पटोत्पादप्रसंगः नायं न दुक्तरूपेणावच्छिन्नसंयोगानां हेतुत्वस्वीकृतत्वात् त्रितन्तुकेषु तन्तुषु संयो
तन्मा गेषु सत्त्वे त्रितन्तुकादिपटस्योत्पादात् एवं कत्वे संयोगनाशाधीनतत्र संयोगानन्तरमेव द्वितन्तुकपटस्योत्पादेन तत्र तादृशसंयोगस्य कत्वव्यभिचारेण
व्यभिचारत्वमिति नाम्न। यत्र त्रिचतुरेषु तन्तुषु संयोगोत्पादे त्रितन्तुकादिपटोत्पत्त्यनन्तरं एकैकः संयोगः तत्र तन्तुनाशात्रिति
तुकस्य नाशे एव द्वितन्तुकसंयोगान्नोत्पत्तिर्द्वितन्तुकस्योत्पाद इत्यत्रातीतानामागतसंयोगविरहस्य सत्त्वादित्याहुः॥ ननु तत्पटस्येव तत्प्रागभावव्याप्यत्वस्य तथा श्रीराम
१८

न
तत्त्वेनैव प्रवेशो ऽनुजाचनमत आह ॥ यथत्वेति ॥ संयोगे यावत्त्वमपेक्षाबुद्धिर्विशेषः ॥ तथा च तत्प्राग्भाव व्याप्यसंयोग त्र्यमा त्रविषयि तयाऽपेक्षैव बुद्धिर्धारणापतत्संयोग
व्यक्तौ प्रतिसिद्धिनस्त्वेतयोपादायत तत्र वर्गद्वित्वेन तादृशापेक्षाबुद्धिविशेषस्य तु पादानेन तत्र दवर्गद्वित्वानां परस्परविशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्
वत्संयोग समसंख्याव कार्यकारणता यावत्त्वप्रकृत्वेऽतिगौरवादितिभावः ॥ सामायिमतदूषयति ॥ एतेनेति यावदिति द्वित्वादिप्रागभावः तावत्त्वे च द्वित्वादेः अन्यथा
ना व्यप्याससमवायिनो नैकत्वस्यासमवायिनो नानैकत्वावगाहिद्वित्वापेक्षितमित्रस्य च विशेषाद् द्वित्वाद्युत्पत्तिनियमोनस्यादुत्तरत्वाच्चार्थाः ॥ तत्रापि द्वयोकत्वादेउपरस्या
नुत्पाददशापि त्रित्वाद्युत्पादायत्वारान्तदाश्रयालाभमेव विशेषव्यतिरेकादौ हेतुकस्याव रूपकत्वद्वित्वस्यतेचाप्रिवर्ग लक्षपक्षेण विशेष्यानन्यथासिद्धत्वद्वयकल्प
नैलाघवं प्रागभावकत्वमन्येच धर्मिगतस्त्रानन्यथासिद्धलानियतत्त्वं वत्तेत्वे [redacted] भगोरवमितिचेत्॥ साधारणी॥ प्रागसौ यपरिभाषा विशेष निरूप साधारणी ॥ नस्तु न्यनामो
व तोत्रीसेसर्वसाधारणत्वस्यपरिप्रापकावस्यसथात्वपकेन सेव्यवत्या शंका तनाहा क्रियापीत रूते ॥ तद्वलेन तादृशाप्रागभाव प्रत्यक्षबलेन ॥ यूऐणीयमाहा ॥ अमाप्यवर्त्ते रित्या
दिना ॥ शाब्दबोधे नज्ञातस्य वृत्तिसंयोगस्य स्वत्वावबोधे तात्पर्यतया भावसत्वात् पुनरुत्पत्त्यापत्तिरतः शाब्दबोधे नसंयोगत्वेतानावोऽहेतु चोच्यः ॥ एवं संयोगानुत्पादका

न्य० सा० ल०
१२
19

तेनाशाखामूलादिसर्वावच्छेदेनैव तदत्यन्ताभावसत्त्वात् सर्वावच्छेदेनैव संयोगः स्यादतः संयोगस्य प्रादेशिकत्वोपपत्तयेऽवच्छेदकाङ्क्षा तत्र शाखादेरेव स्वावच्छेदकता
संबंधेन हेतुत्वं वाच्यं॥ मूलादौ तादृशशाखादेरभावादेव न संयोगोत्पादस्तद्वदेवेनोक्तं च तत्तुल्ययदेतत्तु नापेक्षया लाघवादेकस्यैव प्रागभावस्य हेतुत्वक
ल्पनेनैतस्य न शाखावच्छेदेन कार्यजनकत्वात् प्रादेशिकत्वे संयोगादावमिति॥ प्रत्यक्षादिबलादसिद्धेन प्रागभावेन प्रागभावस्य च भेदः तत्रान्यथासिद्धत्व
नियमस्यैवाविरोधः कल्पनात्रयमपेक्ष्य कृत्तं नियतपूर्ववर्तित्वमविद्वयोः शाखासंयोगात्यन्ताभावयोरन्यथासिद्धत्वद्वयकल्पनेनैव लाघवाय सोस्यादतः प्रथमेप्रा
गभावप्रत्यक्षमुपन्यस्तं॥ ननु मूलाभिमुखक्रियातः शाखावच्छेदेन संयोगानुत्पादाद्या शाखाभिमुखक्रियायास्तदवच्छेदेन संयोगजनकत्वं वाच्यं॥ तथा च ता
वतैव संयोगस्य प्रादेशिकत्वनियम इति वाच्यं॥ तदभिमुखत्वस्यैकस्याभावेन तत्र क्रियाया एकस्मिन् तत्कर्तृसंयोगव्यक्तिं प्रति हेतुतया मूलाभिमुखक्रिया
जन्यसंयोगव्यक्तेः शाखावच्छेदेन प्रागभावसत्त्वादेवानुत्पादात्॥ शाखावच्छिन्नसंयोगव्यक्तिं प्रति मूलाभिमुखक्रियाव्यक्तेरहेतुत्वात्॥ क्रियान्तरस्येव तत्र तत्त्वे
न हेतुत्वादिति लीलावतीकारमते संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वेऽविरोधाह॥ धारावच्छिन्नस्य जरति॥ जन्यमानसंयोगव्यक्तेश्च तु विभागस्य संयोगव्यक्तेर्वच्छेदे तस्माद्व्यभिचारा

नवा



श्रीराम
१२

ष्टहेतुत्वकल्पनेपेक्षानतिप्रसंगः संभवतीत्येतावतावहनपर्यंतानुधावनं॥ तथाचतस्यैवात्ममनःसंयोगादेश्चानुपिकृणपर्वतेत वर्त्तमानत्वमित्यर्थः॥ सविकल्पकस्यापि
वप्रतिबंधकस्यसत्वात् द्वितीयक्षणेतायकारणस्तदुत्पत्तिर्नघटतेइतिवस्तुपिंडगृह्णत्केसविकल्पकस्यतु इवेत्पन्नविरोधाज्ज्ञानस्यक्षेत्तत्वेन हेतुत्वकल्पनेपे
ववारणसंभवत्यतोनिर्विकल्पकपर्यंतानुधावनं॥ क्षणविशेषस्यविशेष्यहेतुतानुपगमेतु एकवारणपरिशेषापरिशेषितिभावः॥ नचनिर्विकल्पक
स्यातींद्रियतयातस्यानभावस्यावितयात्वमितिकथंप्रत्यक्षोपदृष्टेनेनतस्येहेतुत्वमितिवाच्यं॥ निर्विकल्पकस्यायोग्यत्वेपिसविकल्पकेनावच्छेदकप्रकारकज्ञा
नादेवानावघ्रत्यक्षेणोपगमेतत्क्षणेनाभावस्यज्ञाजप्रागभावत्वादिरूपेणप्रत्यक्षेणोपगममिति॥ उत्तरक्षणाभावस्येति॥ नचैवपक्षेमध्यक्षणप्राथमिकनिर्वि
कल्पकापत्तिःप्राथमिकनिर्विकल्पकध्वंसावच्छिन्नक्षणस्यतादृशघटस्यनाप्रतिबंधकत्वेनात्यंतिकत्वाभावताद्यकारणताद्यकल्पनापेक्षयाएकस्यप्रागभा
वस्यकारणताकल्पनेलाघवात्॥ एवमाख्यातेयत्नेनघटेदंडकृतत्वाख्यादेःकारणताकल्पनेलाघवस्यतस्यतिष्ठाभावाभावानोति॥ अत्रेदमनुपपत्तिबीजं॥ उक्त
पत्तप्रागभावस्यप्रत्यक्षमेवननपश्येनचैवसंयोगस्यनिर्विकल्पकस्यचतत्समानकालोत्पत्तिकतद्घटघेदजन्यविनाशसविकल्पवादेपिप्रतिबंधकत्वेविनि

गमनाविरहाद्देवातिरिक्तप्रागभावकल्पने एतावतातिरिक्तपदार्थसिद्धावप्यस्याभावत्वेनानन्तानां गुरुत्वादिकमिति सर्वत्रेति बहुसम्मतिमिति कार्यमगतद्दूषणस्य
तेदूत्यर्थः॥ अथ तावत् द्वयारम्भकपटादौ चरमतन्तुसंयोगसमानकालोत्पन्नाः स्यात् तद्रूपरसगन्धस्पर्शा बुद्धिजन्यैव द्वित्वसंख्याविशेषस्य सामानाधिकरण्यप्रत्य
सत्पात्वेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन अवयवरूपादिषु तन्तुषु तत्त्वस्य नोत्पादः॥ तत्र तन्तुसंयोगनाशवत्त्वेन तन्तुतायसंयोगत्वेन च हेतुतानन्तरं कार्ये
न्यधिकरणतया पटतन्तुसंयोगानुत्पाददशायां तादृशसंख्याप्यविरहादेवतत्पटानुत्पादसंभवादित्याशयेनाह॥ अनुपगमेनेवइति॥ एतत्कारणतन्तुसंयोगनो
लि विशिष्टहेतुतानिरासः॥ ननैवं यत्र चरमसंयोगोत्पाद इत्येवं तादृशसंख्याविशेषोत्पन्नः तत्र तद्दशायां तत्पटोत्पत्तावसत्वात् तत्संयोगनाविशिष्टहेतुत्व
मावश्यकमिति वाच्यं॥ द्रव्यगताद्यपेक्षाबुद्धिसंख्याविशेषस्यातोऽद्रिपत पाकजबले नैवकृत्यनेनरमसंयोगकालएवतद्द्वित्वादकल्पनात्वात्कं चरमत्वसर
मतोऽस्त्यत्रदिनापदक्षणएवसंयोगोत्पादस्तत्क्षणोत्पन्नसमवायिकारणाभावेन तत्र संख्याविशेषानुत्पत्त्यभावप्रसक्तायद्वारा द्वित्वादि संख्योत्पत्तावितरमेववा
द्वयाद्युत्पादकत्वेन रूपेण तत्र तदुत्पादनियमः संभवतीत्यर्थः॥ युगपदिति॥ क्रमोत्पन्नेष्वपि समवायिनोऽनुत्पाददशायामपि समवायसमवायिनोर्मिथो नाश्राग

यावद्व्यसत्त्वात् नित्याद्युत्पत्त्यापत्तिरनवस्था च समवायिनां तत्तदेकत्वानां वा तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायाः स्वीकारे एकत्वेऽतिप्रसङ्ग इति गौरवं तत्प्रागभावस्यावच्छे-
दकत्वे च ॥ केचित्तु नोत्पन्नस्य ते पूर्वमनुत्पन्नाकांक्षितद्वित्वादिकं च न नोत्पन्नास्यैकत्वमनयोर्विशेष्यप्रकारत्वे नैवातिप्रसंगः सैव नवतीति युगपदेव त्र्यणुकमिति व्यवहा-
तोऽसत्त्वयुगपदुत्पन्नस्य तद्द्वित्वोत्पत्तौ द्व्यणुकेषु बहुत्वरूपत्वेनान्यथासिद्धत्वद्वयवत्त्वेनैव द्वाभ्यां प्रागभावकल्पनेऽपि धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वानि पत्तद्वित्वादिनां त्र-
याणां कल्पने गौरवमतो द्वित्वमपेक्ष्य नित्यादेरित्युक्तं ॥ तत्र नित्यस्य च परिगणसमवायिनां तत्तद्व्यक्तानां वा तत्त्वेनान्यथासिद्धत्वं च एकत्वेनैव निगमनविरुद्धमादिपद-
ग्राह्यचतुष्टयादौ लघ्वेन ॥ तत्रजत्वकं समवायिनां तत्त्वेनान्यथासिद्धत्वचतुष्टयकल्पनापेक्षयाप्यभावमात्रस्य लघुत्वादिति भावः ॥ नजतवाप्यपेक्षाबुद्धेर्वतत्वे
नहेतुत्वान्नातिप्रसंग एकस्याएवं ह्यपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिपरार्धपर्यन्तोत्पादकत्वात् ॥ नजतत्राप्यस्मदादेरेकत्वत्रयमात्रज्ञानेऽपि त्र्याद्यनुत्पत्तेरेकत्वत्रय
ज्ञानत्वेन तद्द्वित्वप्रतियोगित्वारोपात्त्वे कत्वमिति वाच्यं ॥ एवमप्यस्मदादितादृशज्ञानविषययुगपदुत्पन्नादिस्थले द्वित्वमात्रताद्ज्ञानविषयेऽपेक्षाबु-
द्धेस्ताद्याकारत्वकल्पनापेक्षया एकस्याएव प्रागभावस्य हेतुकल्पनस्य लघुत्वात् तत्रेदमस्त्येकत्वं ॥ तादृशत्रित्वादिकं प्रतीतित्रित्वादिकमेव नुपपद्यते इति तूप

एकत्वे नत
स्याए

समवायिकारणतावच्छेदकं त्रित्वाद्याश्रयमात्रवृत्त्यन्यतमत्वं वा तदा प्रागभावकल्पनेनैतस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पने तावन्मात्रवृत्तित्वे तद्व्यक्तेः शेषे तत्तेनावच्छेदक
त्वसंभवात् एवं च नित्यवृत्तित्वेन कृत्रित्वादिव्यक्तिवृत्ति चेन्निकामं तत्प्रागभावकल्पनमपेक्ष्य लाघवात् तावन्मात्रवृत्तेरेकस्यापेक्षाव्यक्तेः कारणतावच्छेदकत्वकल्पनाए
वत्रित्वाद्युत्पादनियमसंभवादिति तदुपपत्तिरिति॥ ननु गोणचापकज्ञानकत्वमुपघायकं चाव्यक्तो रूपस्फोरितं नवे चेति च कालेऽज्ञानस्फूर्तिकालेऽपि च ज्ञापाः साक्षात्कार
इत्यपि॥ संस्काराद्युत्पादकालेऽज्ञानादेरुत्पादात् उपक्रमादाह॥ योग्येति॥ योग्यत्वयुगपदुत्पत्तिः निवेशादिरिति॥ नन्वावलदन्यथानुपपत्त्या योग्यविशेषगुणसाम
ग्र्याः स्वोत्तरताद्दशगुणोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वकल्पनत्वमिति भावः॥ इज्ञानादीत्यादेरिति॥ इच्छात्वमुपघायकज्ञानेन ज्ञानेच्छा साक्षात्कारइत्यर्थः॥ फलोपधायकत्वमिच्छा
नेष्विना यत्र सत्वेऽनुत्तरच्छेयत्सत्वमिन्नयपरज्ञानकारणताघटकस्याग्रहासत्त्वः॥ तदग्रहसामान्यलक्षणसहकारेणोत्पन्नसंबन्धनाय्यारायेनाह॥ पौर्वापर्येति
कारणकयग्रहासत्त्वनाद्दिति॥ इच्छावत्पापुरुषत्वादित्यत्र हेतुः इच्छात्वानुत्पादे इति इच्छानुत्पादस्य तेज्ञानस्फूर्तत्वमनुत्पादस्थले च ज्ञापाः साक्षात्कारादित्यर्थः
इदव्यतिरेकाग्रहदृश्यत्रहेतुः एवं च सामान्यलक्षणाफलोपधायकव्यक्तिग्रहेऽपि चौ नोपयोगिग्रहाज्ज्ञानेन व्यक्तिके [illegible] इच्छा [illegible] तिरेकदृव्ये च रूपनियमस्य

तत्पतुलादेति

क्लिरेकयद्दादनुमानादिनायौर्वापर्योपपत्तिस्तेषन सावयिकारणज्ञानग्रहस्यावश्यमभ्युपेयत्वेऽपि किं स्वरूपतः कुतोपधायकत्वं कल्प्यते तेन तथा यदि तु अभ्युपेत्यापि
तोपधायकत्वके रपिज्ञानमन्यथोपपादयति ॥ तथा चात्र ज्ञाने कपोर व्यपदेशविशेषं नवतीति भावः ॥ इदानीं तस्यैव स्वरूपं परिचाययन्नाह ॥ क तदनंतर मिति ॥ नने
[redacted] इति [redacted] निर्विकल्पककाल एव इत्यनाशे कपतात् रेख त्वादिना व्ययग्रह इति भावः ॥ निर्विकल्पात्मको पनयसहकारेण ज्ञानस्य विशिष्टो
पनीतत्वान इति विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षात्मक ज्ञानोत्पादात् निर्विशिष्ट बुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वान् अनुपपन्न मानृत ॥ अतएव पूर्वं निर्विकल्पक मपि स्वीकृतं
इत्वं यघटामित्याकारो मानस्य न निघाघटत्वप्रत्यक्षवलाप इत्याला घटविशेष्यनिरोषणानित्ये वं स्वरूप घटं शेच विशिष्टवै शिष्ट्या वगाहरूप एव निरोषणानावके
इक घटत्वप्रकारक गुणस्यर्शादेःसत्त्वादिनिष्कर्षः ॥ यद्यपि यत्र ज्ञानत्वेन ज्ञानत्वे साधनत्वादेः उपनीत ज्ञानात्मकमपेक्षा स्वरूप योपादानप्रत्यक्षं
तदन्तरं तथा ज्ञानमेव विशिष्ट साक्षात्कारः संभवति यापपदेशाबुपमनंतरमपि कादेः स्वत्वेनैव तस्यवि नाशान्न केणात्र पाव स्यापि प्रमेयस्या
दतोप ज्ञावुत्पनंतरमिच्छादिकं न जायते इति मतेनैव प्रकारः संभवतीति तदुपेक्षयज्ञान इति कार्यकारणभावग्रहे प्रकारान्तरेणान्वयमाह इमा स्मरणेन

प: ८३

ति॥ घटस्मरणं घटत्वविशिष्टघटज्ञानं च न तद्विशिष्टस्मृतित्वात्तद्धेतुत्वेन क्रमेणोत्पत्तिः॥ ज्ञानयोरेव यौगपद्यं नेष्यते इत्याशयेनाह॥ विरहत्वेति॥ तत्कार्यकाले ज्ञान
स्य हेतुतेति क्रमेण कार्यद्वयसाहचर्यात्कारणत्वेऽपि नानुपपत्तिरित्यर्थः॥ ननु सकलगोसमवेतत्ववृत्तिरस्य गोत्वस्य सामान्यलक्षणया ज्ञानात्तेन रूपेण गोत्वलिंगकानु स्थविरा
मितिर्न स्यादित्यत आह तं निरवच्छिन्नं गोत्वेत्यादि॥ विशेषितेत्यत्र गोपदघटकेति निमित्तत्वसामानाधिकरण्येन गोत्वस्य हेतुतायां विशेषितं तत्र गोत्वरूपा
त्वं दौ व्यभिचारवारणाय प्रतियोगित्वान्तं ... स्यत्वादौ तादृशरूपावच्छिन्नसमवेतत्वादौ तादृशरूपेणापि विशेष्यमिति॥ ननु गोत्वस्यापि संयोगादिवाच्यवच्छिन्ना गोनिष्ठा
भावप्रतियोगितासमवायेन गोनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः॥ तथाप्ययमेव बाधः समवायेन गोनिष्ठाभावप्रतियोगित्वात्तेनैव वारणे समवे
तत्वं व्यर्थमिति भावः॥ तथापि सर्वदैव गोनिष्ठविशिष्टाभावादिप्रतियोगित्वेन निरुक्तस्य प्रसिद्ध्या समवायेन प्रतियोगि [redacted] व्यभिचारवारणाय
निरुक्तप्रतियोगिकस्य व्यधिकरणत्वाभावेन तादृशविशेषणे ... घटत्वाद्यभावप्रतियोगित्वस्य मेयत्वादौ सत्त्वेन व्यभिचारात्॥ विशेषितमि
ति॥ साक्षादेव गवेतरासमवेतत्वस्यापि गोत्वकालीनत्वात् ... समवायेन हेतुतायामवश्यवाच्यत्वेनात्र प्रतियोगित्वस्य समवेतत्वस्य चानु

पादानारितिभाव॥ सामान्ये तिव्याप्त्यवच्छेदकधर्मस्य सावच्छिन्नत्वस्योक्तत्वस्य सामान्यपदं रूपगणपागरतुमत्रावच्छेद्यादितिभाव॥ समानप्रकारकत्वमात्रस्येति मात्रपदेन समानवि

षयकत्वव्यवच्छेदः॥ इदन्त्वान्वितज्ञानविषयस्यापि इदन्त्वविषयत्वेन ज्ञानमात्रस्यैव सर्वविषयकत्वस्यादितिभावः॥ ननु यत्र रजतत्वप्रकारकेदन्त्वाप्रकारता च

रजतत्व एकसंबन्धेन स्वप्रकारीभूतरजतत्वाश्रयत्वसंबन्धेनेदं ज्ञानमिति च भ्रमे एव कार्यकारणभावेनाविषयतानियामकः स्यादित्याशंक्य निराचष्टे॥ तादृशेति॥ इदन्त्व

[illegible]ज्ञानप्रकारीभूतरजतत्वाश्रयत्वस्येत्यर्थः॥ ननु यदा त्वनुपस्थितमेव रजतत्वप्रकारके ज्ञाने आदावनुपस्थितमे[illegible]भ्रमे रजतमिति॥ ज्ञानागतस्य [illegible] शुक्तिविषयकादिदं र

जतमिति भ्रमाद्यवच्छेदकरजतत्वप्रकारिताश्रुचीकृतत्वव्यक्तिचारानातादृशकार्यकारणभावइत्यर्थः॥ ननु रजतत्वासंसर्गाग्रहस्य च रजतत्वेन प्रकारत्वेऽपि

विषयतानियामकत्वमाह॥ अनुपस्थितेचेति॥ असंसर्गाग्रहस्यानुपस्थिते रजते भ्रमे च कुत्यत्वात् रजतमात्रविषयकज्ञानान्तरघटादावपि रजतत्व

प्रकारकेच्छायादितिभावः॥ यद्यपि भ्रमत्वादिना उपस्थितेपि असंसर्गाग्रहेण नियामक इत्यनुपस्थित इत्यनुपयुक्तं तथापि प्रसक्त्या स्यनेनाकर्तृम

तेइदं रजतमित्याकारकव्यवहारजनकोऽनुपस्थितिविशेषणविशेषतदसंसर्गाग्रहस्य तद्व्यवहारत्वं नियामकं संभवतीति तथा वदता अनुपस्थितत्वहेतु

न०सा०ल०० कंन कुरजतत्वप्रकारिकेच्छायामग्रहातासंसर्गस्य निखिलस्यैव विषयत्वेपि इतिविरहः॥ उपादानप्रमत्वादेवतत्र चौदो प्रवेकत्वे [redacted] पपन्नेरतत्स्याह॥ न
२३ स्फुरतइति। तद्विषयकरजतत्वप्रकारकेच्छायां [redacted] तदग्रहातासंसर्गकरजतत्वप्रकारक [redacted] त्वेन रजततत्वप्रकारकज्ञानत्वेन वा कारणत्व
२३ ज्ञान कल्पनामसंसर्गग्रहस्य सहकारित्वकल्पनायां चैत्यसद्विषयकरजतत्वप्रकारकेच्छैवेनैव हेतुत्वलाघवात्कल्प्य तद्वृत्तिभाव॥ कथमिति चामकत्वेतर
शीर्षत्तिसामान्यतद्वृत्ति। तत्प्रकारकत्वे। रजतत्वप्रकारकत्वं लाघवादसंसर्गग्रहादेरवच्छेदकत्वं हेतुत्वापेक्षा लाघवात् नन्वेवं रजतत्वप्रकारके त्व
कस्यतद्विषयकत्वस्य परस्परविशेषणविशेष्यभावेविनिगमकाभावाद्वारकतावच्छेदकत्वावच्छेदकेऽसंसर्गाग्रहस्य हेतुत्वमपेक्ष्यतोऽचावी। क
२४९५३ किंचरंतत्वप्रकारकेज्ञानस्यस्फुरत्वतत्प्रकारकज्ञानस्यविशेष्यतेदेनैवकारणतावच्छेदः स्यादतआह॥ प्रस्तुवेति। प्रतिप्रसंगेति प्रसंग॥ एक
पुरुषस्यरजतत्वप्रकारकज्ञानात्पुरुषांतरस्य रजतत्वप्रकारे कापत्तेः। एवमेकविषयेरजतत्वप्रकारकज्ञानसत्वे विषयांतरे रजतत्वप्रका
रिकेच्छापत्तिस्तदुगाय एकस्यामेवकारणता यामनुत्पत्त्यप्रत्यासत्तिस्याच्चय तद्ज्ञानं यत्रात्मनि समवेतं यत्र विषये रजतत्वप्रकारकं तदा समसमवेतं श्रीराम
२३

विषयतया संबंधेन तत्र विषये पुरस्तत्त्वप्रकारकत्वमिति ज्ञानं न यतीति भावः। न च समानप्रकारकत्वमेव प्रसक्त्यानिरस्तु। समानविषयत्वं तु प्रकार
तावच्छेदकमस्त्विति वाच्यं। तथा सति सुखसाक्षिको भेदेन सुखत्वप्रकारक ज्ञानविरोधभेदेन च कार्यकारणभावस्यापत्तेरिति स्यात्। किं च सुख
नाव स्य मेयवादिना ज्ञाते दुःखानिरस्तात् सुखं दुःखत्वादि प्रकारकत्वेन फलेच्छायां दुःखत्वविषयसाधनतावच्छेदकप्रकारकत्वेन उपाधेरपि च
हेतुत्वमावश्यकमतः समानप्रकारकत्वस्य न प्रत्यासत्तित्वमिति। ननु विषयतासंबंधेन वृत्तिमात्रं तत्तद्व्यक्तिनाशं प्रतियोगितया जनकत्वात
त्तेन संबंधेन व्यापकत्वं तथा च कथं प्रत्यासत्तिः रजतज्ञाने सत्यसंग्रहादेरिति। यत्तु रजतारजतयोः इमे रजतरजते इति समूहालंबनात्
रजतत्वप्रकारिकायाश्चास्यपि रजतस्यात् समानविशेष्यकत्वं प्रत्यासत्तिरस्तोत्यादिति। तत्र रजतत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन
यत्र ज्ञानं तत्र तस्य कार्यत्वमित्यादृश्ये वस्तुतो दोषाभावादिति। यद्यपि तत्र चैत्रस्य रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं रजते मैत्रस्य च शुक्तौ तत्र चैत्रस्य
शुक्तावपि रजतत्वप्रकारिकेच्छापत्तिः विषयतासंबंधेन मैत्रीयरजतत्वप्रकारकज्ञानस्य तत्र सत्त्वादिति चैत्रीय समवायेन तदात्मन

सत्वादिति तत्रोत्तपक्षत्वासत्वान्न हि लौकिककारणतायां तु क्वातिप्रसंगस्य सुदूरपराहततत्वात् ॥ न हि रजततत्वप्रकारकं ज्ञानं विषयतया स्वरूपावच्छिन्नरजततत्वप्रका
रकं ज्ञानं सहकारि येन तादृशसहकारिकारणत्वात्के विद्रुमिकस्यापि रजततत्वप्रकारकज्ञाने नात्र रजततत्वप्रकारिके कापत्तिः स्यात् परंतु एक रजततत्वप्रकारकं
ज्ञानं यत्र विषयतया प्रत्यासन्नं यत्रात्मनि समवायेन ज्ञास्यतीति तत्रैव विषये रजततत्वप्रकारिकानुमितिं तदात्मसमवेतां जनयतीति अन्यथापरामर्शस्य सामाना
धिकरण्यप्रत्यासत्त्या अनुमितिजनकत्वे पुरुषांतरातिप्रसंगः स्यात् व्यधिकरणपरामर्शस्य कालिकतया तादात्म्येन परामर्शस्य समवायेन प्रत्यासन्नत्वात् व्य
धिकरणपरामर्शात् तेषामनुमित्यापादनं संभवादिति भावः विहितत्वात् ॥ समानविषयकत्वेति ॥ तथा च तद्विषयकरजततत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रति तद्विषयकरजत
त्वप्रकारकधीत्वेन कमिकारणतावच्छेदकत्वे नवत्रैव एवकारस्य इति भावः ॥ समानप्रकारकत्वस्याप्यवच्छेदकत्वात् कोटौ निवेश इत्यपि नाप्रत्यासत्तिरिति
समुचितं ॥ ननु समानविषयत्वस्य प्रत्यासत्तित्वे रजततत्वप्रकारकत्वस्य अनुमितत्वस्य कारणतावच्छेदकस्यापि विशेषणत्वं कथं पर्याप्तिनाय प्रायश्चित्तरूपं कार्यतावच्छेदकमन्य
तेन दोषान्तरवारणाय हि घात्मकसहकारित्वे लघुत्वं [illegible] तदुपपत्तिः स्यादत आह ॥ कारणेति ॥ तथा विषयतापर्याप्तिनाय प्रायश्चित्तं तेन कारणतापर्याप्तिनापर्याप्ति

त स्य [redacted] नियामकत्वेनैतत्प्रकारकं रजतत्वप्रकारकं दोषजन्य सहितमिति॥ तेन रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वमुक्तौ न सवादिना चासत्र दोषजन्य त्वे सत्य
दिति भावः॥ उपस्थितेति॥ उपस्थितं यद्रजतं तत्र योरजत त्वेदायरस्तन्सारितमित्यर्थः॥ त्वादेशेति॥ यथाऽनुपस्थितरजतस्यहत्वादि विशिष्टे दृष्टहानावाद
नुपस्थिते रजते रजते वा न विसंवादिनीदृकासत्यादुप स्थितं यद्रजतं तद्वत्त्वविशिष्टं भेदा यहस्ये न हेतुकत्वकत्यन येया नुपस्थिते रजते रजते वा
संवादाच्च भावो पपत्तौ न दोषा भावस्य गुरोः कारणत्वेकल्पयितुमुचितमिति भावः॥ तथा चानागत रजतोप स्थित्यर्थमपि सामान्यलक्षणाजन्यकल्पि
तदयं भेदाग्रह स्यैवे स्पेककारणे दोषा भावव्यभिचारः दोषाभावापि स्फाला दृष्टवद्भिमति॥ दोषाणामिति॥ रजतत्व भेदग्रहेति॥ दोषाणामाने सादस्त्वेमतद्भा
नानां हेतुत्वकल्पने॰ नैलक्षण्यकारणभावापत्ति रजतो रजत भेदग्रह प्रतिबंधकत्वासाक्त्वे न हेतुता वाच्या तथा च यदपि रूपार रजते भेदग्रहाभावत्वेनैव
हेतुत्वमुचितमिति भावः॥ न च नवतामपि रजतत्वाभावादि ग्रहाभाव स्यापि निविगमनाभावाद्धेतुत्वं स्यादिति वाच्यं॥ रजतत्वा दोऽन्या प्रकारक रजतत्व
प्रकारकं प्रति रजतत्वाभावग्रहस्याविरोधित्वात् तथा हेतु प्रभाव दृष्टप्रकारणतामपेक्ष्य तु रजतोसनाय स्य गुरुत्वादिति॥ लघुत्वादिति॥ इदमुपल

न० सा० ल०
२५
२६

रुणां॥ दोषाभावस्याकनिष्टत्वाद्वा हेत्वे रजततरंगयोरजतत्व प्रमाजनने दोषाना ज्ञानस्मात्। विषयनिष्ठतया हेतुत्वे रजतत्वप्रमकाले प्युपस्थितेऽनुपस्थितेर्वा घटस्ये
तादृशदोषाभावघटवत्त्वान् संवादिनां रजतत्वप्रकारिके च स्यात्। एवं विसंवादिन्यानुपस्थितरजतत्व भेदाग्रहस्य हेतुत्वेपि च व्यावृत्यर्थं हेतुर्वा। कल्पितानुरजत भेदाग्रहस्य त्वा
द्दृशोरनुपस्थित्या यदोषप्रयोज्य भेदाग्रहत्वेन दोषस्थानेत्वुगमात् तद्गुणमस्तु द्रवस्वयं वेत्यादिकं मस्त्वा॥ सिद्धत्वेप्यकारणेन गतमयेद॥ न कांसिद्धत्वस्य
दृके दृष्टान्तविशेषत्वात् कल्पं सिद्धं स्वतश्याह॥ लोचवादिति॥ तत्प्रकारकमनवेररनेति॥ यत्किंचित्स्वरूपस्वरूपसामानाधिकरण्येन सिद्धत्वगाहेपि स्वरूपत्वावच्छेदेन सिद्ध
त्वग्रहाभावोपन्तेत्तदेवेति भावः। ज्ञानमेवेति। न कुत्सिद्धत्वम पौरूषेयकाराध्य॥ स्वरूपसिद्धत्वस्य दृग्गविरोधिचे यजाजनेसिद्धत्वज्ञानका जेदृष्ट्वानुदपाद सत
सिद्धत्व ज्ञानसवि रोधिचेन्नमानवपकेतत्पाद्यकल्यना जाचवानत्र प्रेव तत्यात्व मस्तु नत्वस्वरूपसिद्धत्वस्येति भावः॥ तत्स्वरूपत्वावच्छेदेन सिद्धत्वहानं प्र
वृत्ते सिद्धस्यैव॥ सिद्धत्वेनचापिविशेषीत्यत्र युक्तिमाह। स्वरूपमन्यच्चेति॥ स्वरूपसिद्धत्वस्य निमित्तरूपेण सिद्धत्वज्ञानस्यदोषाविरोधित्वे प्रति
तस्येति कासामग्र्यां ज्ञानस्य दृश्यसामग्र्याः सत्वेन तर्जनायां प्रत्यवाच्छितपौवार्यपावद्दृशतकं तामग्र्यानामपाठा जन्तस्येन तथापि बाधनिश्चयस्य प्रतिबं श्रीराम

स्त

२५

घटत्वमन्यूपेस्यादृ॥ अज्ञातत्वं तामरणस्येति॥ असिद्धपक्षं तं तत्रावलोकने इष्टानुपपन्नेत्यतस्तत्क्वतेति॥ अतिरिक्तस्यासिद्धत्वेन ज्ञातातिरिक्तस्याँश्चतत्र
लक्षं तावलोकनत्वेनानागतत्वेनैव च विषयता स्यादिति वाच्यं॥ तत्क्षं तावलोकनत्वेन घटादावपि गोत्वादेः कदाचाभावाद् अनागतानेतपदार्थताद
त्रो वा विषयकत्वकल्पनामपेक्ष्यतत्क्षं तावलोकनत्वे न ज्ञाते कतिपयावलोकन एवैतद्विषयकत्वकल्पने लाघवाच्चेति नाघवादसिद्धत्वस्यामवे
ति॥ यच्चक्षिप्रमत्वेनाज्ञातसिद्धत्वनिष्ठपन्नाचोपेक्ष्यप्रमत्वेनाग्निर्जायमानं असिद्धत्वज्ञानमेव गुरुत्वापत्ति यत्र विषयविशेषे प्रमत्वेनाज्ञा
तस्यासिद्धत्वात् ज्ञाने तत्रोक्तलाघवस्यो क्तत्वादिति विशेषरूपावच्छेदेन रात्रासुखत्वादिना सामान्यरूपेण सुखत्वादिना वा तत्तत्सिद्धसुखेऽसिद्धत्वप्र
कारकज्ञानं सम्भवदपि चेति नाचन साधारण्यापत्तिः यत्रापक्षिता सिद्धत्वासत्त्वेऽपि इह एतन्मापद्धारणात्मनि गोचरत्वाच्च कल्प इति नाचः॥ ननु प्रसंसर्गाग्र
ह्यात्रैव प्रमत्वे सप्रकारक प्रत्यक्षमात्रस्यैव प्रमत्वापातात्त्वपक्षो दोष इति प्रमाणत्वेन हेतुत्वं वाच्यं तथा च यत्र सिद्धेऽसिद्धत्वप्रमा
नक दोषाभावस्तत्रैवाज्ञानत्वात्तो सिद्धत्वप्रमोत्पादाय सामान्यलक्षणा वाच्या इत्यत आह सामान्यलक्षणेति॥ सुखत्वसामान्यलक्षणया वा सुगत्याच्च

सिद्धसुखस्य सुखत्वेन ज्ञानं नवनुतरसिद्धत्वस्य ज्ञानं कुत इति भावः॥ ननु सामान्यलक्षणया सुखत्वेनोपस्थिते ऽनागतसुखे सुखी भवामीति मानप्राग
भावप्रतियोगित्वं तेमानं कालावच्छिन्नसत्त्वपरित्यागासामर्थ्यादित्यनुमानाद् सिद्धत्वस्य ग्रह मे यत्तत्राह॥ न त्विति॥ एतत्कालवच्छिन्नप्रागभा
वप्रतियोगित्वरूपस्य तत्कालप्रतियोगिकध्वंसाप्रतियोगित्वरूपस्य वा सिद्धत्वस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणे तावता त् सिद्धत्वपादनापत्तेरिति
मतान्तरसुखादेरपि वर्तमानध्वंसादिरूपाभावप्रतियोगित्वाद् सिद्धत्वस्वरूपलाभापत्तेः प्रागभावपर्यन्तं प्रागभावं च सुखे गोपाधितौ रेगा त
दि नुगमः। प्रागभावमानाभावेत्याह॥ सुखोत्पादेति॥ सिद्धसुखस्य विषयत्वप्रत्यक्षेण च निश्चितसज्जातीयो भावप्रथमक्षणवृत्तित्वादसिद्धत्वस्वरू
पलाभो न स्यादत॥ मत उत्पादेति॥ मतान्तरसुखोत्पादप्रागभावस्य धर्मकालमहत्त्वात्स्वध्वंसप्रतियोगित्वमादाय दोषः स्यात् सिद्धत्वावरणाच्चका
लपदं लक्षणे पदं॥ न चोत्पत्तेः क्षणस्य च स्वघटितत्वात् सिद्धसुखोत्पत्ति प्र सिद्धसुखोत्पत्तिसाधारणस्योत्पत्तित्वस्य तदच्छिन्नकरणक्षणसाधारण
स्य क्षणत्वस्य चैकस्याभावात्कथमाधिक्य इति वाच्यं॥ उत्पत्तिक्षणवृत्तित्वस्य बध्यतेन वा चिकलनात्स्वावच्छिन्नात्सं बचेन या सुखत्व विद्योपाधीय श्रीराम

भावस्या

यांसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणो योऽसि व्याप्तत्वं तं विहाय प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणत्व
निरूपणत्वस्य नावप्रतियोगितासामान्ये यत्किंचिदनवच्छिन्नत्व यत्संबंधावच्छिन्नत्वे न यावाभावत्वमिति विवक्षणान्नाप्रपणापि तत्पासत्याह।त
पासतानि।जलेहूरे ह्रदावृत्तिर्नास्तीतिबुद्धेः सर्वेषामेव ह्रदघटानामेवौ नाविषयपाच्च मोच ह्रदावृत्तिरितित त्वद्धूमाभावस्यापि ह्रदा
वृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन च वृत्तित्वावच्छिन्नाभावादिमत्वयोगोल्लेखवर्त एतनेति तत्र धूमाभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्नत्वे यधिकरणाभावादभावांतरमादाय धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः।नच प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणस्या
भावस्याप्रसिद्ध्या कपमतिव्याप्तिरिति वाच्यं।अन्यमात्रस्य केवलोपाधित्वानभ्युपगमेनाभिलसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटादेरभा
वस्यैव तथात्वात्॥ एवं विषयितादिसंबंधेन घटादेरभावोपि महानसादौ घटप्रतियोग्यधिकरण।कालिकसंबंधेन विषयितादिना वा पदार्थमात्रस्यैव

प्र.स्वा.

३०

30

महानसादावसत्त्वेन केनापि रूपेण प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगिकत्यनेनव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरत्र सैव महानसादावसत्त्वेन केनापि रूपेण प्रतियो
गितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाधिकरणे संभवात्॥ एतद्रीत्या वेदयनुगतरूपं तद्भावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्यंगीकृत्य वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभाव
इव घटत्वादिप्रसिद्ध्या प्रतियोगितावच्छेदकनिवेशेन याप्यव्यविवक्षणमुपेक्ष्य हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रति
लक्षणं व्याप्तिरिति तदा तु सम्यगाचार्यवचनैरित्यादावतिव्याप्तिरित्याह॥ स्पष्टेत्यादिना॥ केचित्तु सर्वलक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य यत्किंचित्स्वरूपवृत्तित्वविशिष्ट
स्यवा तद्रूपाभावस्याभाव एव साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणः तत्राभावप्रतियोगितायां स्यापि प्रतियोगितातिरिक्तस्य विशिष्टाभाव १५।
स्याभ्युपगमादिति॥ तदसत् सर्वलक्षणवृत्तित्वविशिष्टयत्किंचिद्रूपाभावस्यापि विशेषणतया तद्रूपवद्वृत्तित्वानवच्छिन्नाभावतया विशेषणतया
तद्रूपवद्वृत्तित्वरूपप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाव्यवच्छिन्नेतरसमसंयोगेन सामानाधिकरण्याभावात्॥ अन्यथा सर्वलक्षणवृत्तित्वविशिष्टतद्रूपस्याभाव श्रीराम

३०

स्वप्रतियोग्यवच्छेदकत्वेनकुतोनोच्यते॥ अपरंच तत्तद्व्यक्तित्वविशिष्टरूपसामान्याभावो वा घटव्यक्तित्वावच्छिन्नाभाववयानानुवृत्तिरूपप्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणस्तदाप्रकृतेपि कुत इति चेत् अनुगताभावाभावत्वप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं च तत्साधित्वद्व्यक्तित्वात्
भावेत्थित योर्घटस्य तद्दावन्तेरन्ताभावाभावेन तद्दावन्तीर्नास्तीति प्रतीतेरत्रावस्तद्भावस्यैव तद्दावन्तीत्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तेषामभाव
स्यैवजातित्वात्तद्व्यतिरेके तन्याभावाभावाभावस्यैव तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति तत्र प्रिल्तु॥ जो किक प्रत्यक्षस्यैव विषयाधीनतया
तो द्वियस्य घटमघटलुवाभावस्याभावेनतादृशाप्रतानन्याभावाभिहितः तस्मान्तद्व्यक्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकमिति तस्यैव प्रतियोगिव्यधिक
रणत्वेतिव्याप्यसत्वात्॥ एतावतैव इति जनुगतरूपस्य तत्तद्भावभिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि॥ तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके॥
अनुगततद्रूपावच्छिन्नसाध्यके अत्र रूपत्वं तत्तद्रूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकं नवैतन ... प्रतिपत्तिः स्याभावाधिकरणव्यतिरिक्ताभावान्

त.स्व.
३२
31

ऽनुपगमे सामान्याभावानभ्युपगंत्रापि तत्तद्रूपाभावस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वाभाव्यात् किंतु वायो रूपी नास्तीत्यनुमतप्रतीतिवि
रहाद्भावद्धयविषयिता न वा रूपं ताभावव्यक्तिरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे रूप कालावच्छेदेन रूपवद्वृत्तिनि नास्ति रूपवद्वृत्तितद्भिन्नवेत्यादि
कायत्र घटोत्पत्ति द्वितीयक्षणोत्पन्नवायुसंयोगप्रागभावरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्वात् विरोधसिद्धसाधनमतः पूर्वं रूपवत्येतत्तत्त
द्रूपाभावव्याप्त्यादि दोषसिद्धसाधनमतः साध्ये भिन्नां तद्रूपसामान्याभावस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपवद्वृत्तित्वाद्घटत्व तो रूपकालाव
च्छेदेनेति भेदप्रतियोगितायोगिविशेषणं तां रूपवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाववद्वृत्तितथा च सिद्धसाधनमतो वस्तुतो रूपकालावच्छेदेन रूप
वद्वृत्तित्वविशेषणं कृत्वा घटाभावस्य रूपसामान्याभावसमनियतस्य सिद्धावप्युद्देश्यसिद्धिरेव समनियताभावानामैक्यादिति दिक्
सद्भावानपायानुपपत्तिं प्रमाणयति प्रमाणत्वेनाभ्युपेयः ॥ वायो रूपी नवेति शङ्कनीति लभ्यमानः तद्भावावो रूपत्वादितरत्वादिति समन्वितं

त्राराम
३२

पदेन विशेषणत्वप्रतिपादनादित्यर्थः ॥ रूपत्वविशेषणकत्वे वायुवृत्तित्वेतरत्नावौ कोटावाश्रेयात घासत्वार र त्वघासत्वमित्यक्तेतिरूपाभा
वनाप्यप्रतिबंध्यसंशयस्यैवोक्तत्वात् रूपसामान्याभावसाध्यकत्वेन प्रकृतोपयोगादिति भावः रूपवान्नवेत्युक्ते रूपवदन्योन्याभावस्यैव कोटित्वं
लभ्यते न तु रूपाभावस्येत्यत आह स्वरूपवत्त्वे वायुर्वेत्यस्य इति नन्वेतत्संशयोरनेन्द्रियशङ्कासंदर्भमेव संशयविद्युत्पन्नेनोद्भावितशङ्कासंदर्भमेव
वावस्थापयति विरुद्धयोरित्यादिना वो हि विविशेषकत्वे संशयत्वमनुपपन्नमित्यर्थः धर्मिकविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानस्यैव संशयत्वादित्यतो न्यथा सं
शयत्वनिर्वचनं ॥ तदुभयप्रकारता विरुद्धोभयप्रकारता नियता भावरूपकोट्याचेति रूपं वायौ रूपाभावो वा इत्याकारकः संशय इत्यर्थः ॥ पक्षौसं
शयः प्रतीतस्मादेव वायुवृत्तित्वेत्यादिना ननु तथा सति प्रकृतानुपयोग इत्यत प्रकृतोपयोगं साधयति नचित्ररागे इतै तत्त्वमिति तत्र नावया
येदन्यतरस्ता वैशिष्ट्यस्येत्यर्थः तथा च वायौ रूपाभावनिश्चये रूपवायुवृत्तित्वसंशयानुपपत्तिरिति रूपसामान्याभावसंसर्गे विशेषाभावनिश्च

भा.स्त
३२

यद्र्थायां वा यो तादृशसंशयो ऽनुपपन्न इति भवति प्रत्ययोपयोगित्वमिति भावः ॥ अन्यथा तादृशनिश्चयत्वस्याविरोधित्वे ऽत्र रूपवत्त्वे बाधितार्थ
तिबंधकत्वात् तज्ज्ञानान्तरसंपादकत्वेनापत्त्यव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वात् तेन प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवमित्यरुचिं विभावयन्नाह यद्वेति याव २
दिति यावद्रूपाभावनिर्णयस्य तादृशसंशये विरोधात् तदभावसंशयो ऽनानुपपन्न इति भावः ॥ इत्यस्मादिति नाभावस्य सत्ता निर्णीतत्वादिति वस्तुगत्या
यावन्तो रूपाभावास्ते यावन्ति रूपाणि तावत्त्वेनाभावनिर्णयस्य ऽलेते वर्तत इति भावः ॥ तस्य प्रतियोगिगतयावत्त्वनिर्णयस्य ऽप्रभावागतया
वत्त्वनिर्णयस्य अकिंचित्करत्वात् संशयोत्पत्तौ भावकिंचित्करत्वात् अत्र न विरुद्धय इति बोध्यं वस्तुगत्या यावन्तो रूपाभावास्तन्निष्ठ एव तादृश
संभावनाविरहसहकृत प्रतिबंधकत्वमर्थः ॥ नूव्यतिरिक्तरूपस्याप्रसिद्धे कथं तत्संभावनेत्यत आह संभावना चेति ॥ ननु रूपत्वसामान्याधि
करणेन पार्थिवादि त्रितयनिष्ठत्वेनाभावनिर्णयसत्त्वात् कथं तादृशसंभावनेत्यत आह ॥ निवर्तितेत्येति ॥ रूपत्वसामान्यावच्छिन्नरूपेणता

श्रीराम
३२

दृश भिन्नत्वसंशयो रूपत्वावच्छेदेन तदभावनिश्चयादेव निवर्त्तत इति भावः॥ ननु ग्रामालिके गोऽस्त्वेन दोषायेत्यत आह विनापीति॥ तथा च कम्बिचारेणमत्तया
प्रतिबंधकत्वमिति भावः॥ अन्यथापि प्रमात्वज्ञानमात्रस्य प्रतिबंधकत्वे तद्वाविसामान्याभावधीरुपगतुरवि प्रति प्रसंगात्॥ प्रमेयत्वादिना सामान्याभाव
निश्चयस्यापि प्रतिबंधकत्वप्रसंगात्॥ सर्वं रूपत्वसामान्याभावविशिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चयः॥ ननु विशेषाभावानामेव रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे
मिलितघटद्वये रूपं नास्तीति बुध्यापत्तिरतो रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयत्वेनैतेभ्योऽतिरिक्तो भावः सिद्ध एवेत्यत आह प्रभावस्यैवेति॥ अत्र च लाघवा
वस्यापि तेन रूपेण रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे विशेषाभावादभावस्येति सामान्यतद्भेदो ॥ ननु विशेषणतस्यापावच्छिन्नविशेषाभावाधिकरणत्वक्त्वेत्व
स्यनिःप्रतियोगिकत्वात् विशिष्टस्य तथात्वे न सामान्यविशेषाभावान्तरत्वमप्येतदेव यदभावे विशेषण विशेष्याभावाय नैसप्रतियोगिकत्वमत भावे
आह एवकारेदेनेवेति॥ ननु यावद्विशेषाभावप्रतियोगितैव रूपसामान्यावच्छिन्नादस्तादृशप्रतियोगिताकत्वविशिष्टस्याभावस्य विशेषेतरवत्त्वपि से

न.स्या.
33

३३

न्नवान्नयावद्विशेषाभावाधिकरणादन्तित्वस्य तत्र नावच्छेदकत्वं तथा च तत्रापि सामान्याभावधीप्रसंग इत्यत आह सत्त्वादित्येतेनेति घावसामान्यावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वम् भावस्य यावद्विशेषाभावाधिकरणावच्छेदेनैवेति भावः॥ इदं च प्रोक्तमुक्तं गुणेसत्तायाः सत्त्वेपि गुणान्यत्वविशिष्टसत्तायाऽसत्त्व
वत् तत्प्रतियोगिताकाभावस्यावशेषतिरवत्तिसत्त्वेपि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टस्याभावस्यासत्त्वादिति प्रतियोगितायास्त
त्प्रतियोगिरूपायाश्चेदस्याभावभेदकत्वे प्रतियोगिभेदेप [illegible] दोषापत्तिरतोवच्छेदकभेदमादायाप्निमेघटितं नयेति॥ भेदो वेत्यस्यार्थमाह तेन घट
त्वस्य नानाघटत्वानतिरिक्तत्वेपि न क्षतिः तत्त्वं च भावभेदनियामकत्वं एकघटेति नियामकाभावे नियमस्यानुपपत्तेरिति भावः प्रवदेत्यादि॥
ति॥ तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसंबन्धः प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धः प्रतियोगित्वविशेषणीभाववच्छेदकपदार्थः आधेयोपादानादूसमवाये
नस्तूपत्वावच्छिन्नत्वस्य समवायेनाभावात् कालिकृत्तयारूपत्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावोपि नेति तत्र घटाभ्यामन्याभावान्नुद्धटस्यतत्राय श्रीराम
33

पटरूपे घटपटोभयवानिति बुद्धिरिव यत्किंचिद्रूपाभाववति रूपवति रूपं नास्तीति बुद्धेरपत्वानइति भावः अनयैवयुक्त्या मर्यादिविवृणोति व्यासज्य
वृत्तेरिति तादृशप्रतियोगितातिरिक्तैव चेत्तत्राह अतिरिक्तेति व्यासज्यवृत्तित्वे दोषांतरमाह॥ किंचेति युगपदिति मिलित घटद्वये यावद्रूपाभावानां
चक्षुःसंयोगादिन्द्रियसंनिकर्षसत्वादिति भावः ननु निरधिकरणाभावलौकिकघटादौ तन्नास्ति बाह्येन्द्रियसंबद्धविशेषणताया एव तथात्वे हेतुत्वान्
क तादृशाधारत आह अपिचेति॥ रूपांतरेण गुणत्वादिना ननु व्यासज्यवृत्तिधर्मलौकिकप्रत्यक्ष एव यावदाश्रयसंनिकर्षापेक्षा तद्
भावदृशायां गुणत्वादिना तादृशो लौकिकप्रत्यक्षं न भवत्येवेत्यत आह सर्वत्रचेति विशेषणतया यावदाश्रयसंनिकर्षत्वेसंबंधविधया व्यासज्यवृत्ति
धर्मस्य लौकिकप्रत्यक्षे भवतात्पत्तिप्रापः एवंचेति व्यासज्यवृत्तितावच्छेदकप्रकारक व्यासज्यवृत्तिधर्मलौकिकप्रत्यक्ष एव यावदाश्रय
संनिकर्षस्य हेतुत्वात् रूपं नास्तीति बुद्धेरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गबंधत्वे चापेक्षानरेदुः यावत्संनिकर्षापेक्षाधाःस्या

न्या.सा.
३९
36

दित्यर्थः॥ ननु यावदाश्रयासिद्धिकूर्पसीवेचविषयालक्षणेनैवत्येव प्रतत्त्वर्देन पुरुषसीतिद्वर्षेट् शापामेवदर्शनतिसीयोगसीवचौरो लोपिपूत्यय
यत्तथाव्यासज्यवृत्तितावच्छेदकप्रकारकत्वे नव्यायितावच्छेदकमूर्तेनिवेशपमतमाह पाद शाब्दुत्तितत्रतादृशाज्ञानिते वीयावदाश्रयप्रतीत दृक्स्य
यावदाश्रयाणां परस्परभेदस्यपर्याप्तिसंबंधेद् ज्ञानि तत्र वज्ज्ञानस्यावरकत्वात्तवज्ज्ञानस्यवास्तवप्रत्यक्षत्वेमाना नावस्तत्यापियावदाश्रयमू
लौकिकप्रत्यक्षासंनिकर्षेण तदुपनीतज्ञानेसत्यपितल्लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वादावदिसत्वे यावदाश्रयसन्निकर्षतद्भेदज्ञानादिसत्वेपि
व्यासज्यवृत्तिधर्माश्रयग्रहादितितद्विशेष्यकज्ञानप्रतिबंधकत्वेपित्वविकल्पिततद्ज्ञानेन लौकिकप्रत्यक्षज्ञाने तद्भेदज्ञानाभावे तदग्रहात्
व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहादव्यतिरेकानुपपत्तिरूपमप्याह सामान्यतेदिति एकस्मिन्नेव चक्षुरादेस्तसंयोगाद्भिन्नद्रव्यसंदर्शनादित्यर्थः एतावता
प्रत्ततिकिमायातमत आह नयात्रेति प्रत्रवाधारौविशेषनइति स्यनावत्वादिनाग्रहस्यपरस्परभेदज्ञानानुपयोगित्वेनाविचित्वात्



नामे॥ नवेदमेद

न्यासाम
३९

रतत्तद्रूपाभाववत्त्वादिनाग्रहस्यप्रकृतोपयोगिनातत्र रूपात्वाद्यज्ञानेसंभवात्तथाचवायौ रूपंनास्तीतिलौकिकप्रतीतिर्नस्यादितिभावः ननुया
वदाश्रयत्वेन ज्ञानानांव्यासज्यवृत्तिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिनेन्द्रियरूपेणहेतुनाद्वित्वत्रित्वसंयोगादिसाधारणस्यव्यासज्यवृत्तित्वस्य अनुगतता
नतिप्रसक्तस्ययावदाश्रयत्वेनज्ञानत्वस्यचाभावात्किंतुद्वित्वप्रत्यक्षेतत्रद्वित्वप्रत्यक्षेवातत्तदाश्रयत्वेनज्ञानत्वेनहेतुत्वंप्रत्यक्षेचाश्रयत्वे
नज्ञानाभावेपिरूपंनास्तीतिप्रतीतिसत्वात्तत्रघटेहेतुत्वमेवनकल्प्यतेइत्यत आह दिग्भेति त्रिगंधिरुकरूपंनास्तीतिविषयताएकस्यैवाभावस्यक्व
तेनत्वेनैकस्यस्वप्रतिबंधकाभावकारणतायामप्यनायकत्वकारणत्वापेक्षया एकस्यैव मतीत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यहेतुत्वेला
घवमितिदिक् ॥ तच्चव्यासज्यवृत्तित्वव्याप्तताहशप्रतियोगिताकत्वेव्यासज्यवृत्तित्वस्यइदंचव्यासज्यवृत्तिर्वृत्तित्वप्रतियोगितारूपत्वादतिरिक्तमित्याहि
प्रायेणननुप्रमेयताहशप्रतियोगिताकत्वेतद्व्यासज्यवृत्तित्वघटयंकत्वजवतामपिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेप्रतियोगिकाभावस्येतिदयिक

ग्र.स्वा.
३७

३७



जत्वं तन्वय्यवच्छेदकत्वं नानाभेदेषु चाव्यवमित्यत आह ॥ कल्पनीयेति ॥ उक्तत्वादिति अभावेषु तदुत्तरपीकल्पनीयमित्येव गौरवं दर्शितमिति भावः ननु प्रति
योगिताकत्वस्यातिरिक्तकल्पनेपि व्यासज्यवृत्ति प्रतियोगिताकल्पनीयमित्यपि गौरवं दर्शितमिति भावः ननु प्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्तकल्पनेपि
व्यासज्यवृत्तित्वेन तत्प्रतियोगिताकत्वस्वरूपमतो नाप्रसिद्धिः अयं तथा चत्वतामेवतादृशप्रतियोगिताकत्वमभावभेदेनुगमकत्वेनाति गौरवम्
त आह विनिगमनेति तथा व्यासज्यवृत्तित्वस्यातिरिक्तस्याकल्पनेन यद्यपि प्रतियोगितातिरिक्ता न कल्पनीया तथापि तत्तद्भेदेषु नेतोष्वभावेषु
का प्रतियोगिता तत्र सामान्यावच्छिन्नत्वेन कल्प्यं यथा तत्त्वतीतयाः स्वाकृतमप्येकृतानामनंतप्रतियोगितानां सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वे प्रति
रिक्ताभावेष्वनुगमकत्वेष्वपि विनिगमनाविरहादतिरिक्ताभावसिद्धिरिति भावः ननु धर्मिकल्पनतो धर्मकल्पना लघुत्वादत्र प्र
तियोगिताकत्वस्य धर्मत्वमेव तत्त्वत्वेन किं विनिगमकमत आह धर्मीति । यत्र धर्मिकल्पना धर्मिणो गौरवं तत्रयोरपि कल्प्यत्वं धर्मकल्पने चैक

अ॰राम
३७

स्येवकल्पनं तत्रैव तत्रायायवतारो ॥ ननु चर्मत्वेनैव लाघवमिति तद्धि दूषितमाव॥ नुज्ञायसत्तिनवताकल्पनायां गौरवं ममतु द्वयं प्रतनता
च्छिन्नकरणत्वमित्यवस्यविशेषाभावविषयकत्वादिति भावः॥ एवं सन्निति घटाभावस्तावदेकः तस्यानेतावच्छिन्नकरणत्वरूपेण वैचक्ल्पेतत्पेक्ष
याकृष्यानामेवच्छिन्नकरणानां तथा प्रतीतिनियामकत्वं लघुरूपत्वापेन सिद्ध्येदित्यपेक्षः वस्तुतो रूपेणास्तीति नियामकत्वपातिरिक्ता
भावसिद्धे तस्यानंताच्छिन्नकरणसंबंधः कल्पनाय इतिफलकमुखमिश्रगौरवेन दोषाय इति भावः नानात्वेति॥ रूपवान्पृथिव्यादिर्या
दावित्यर्थः॥ साध्यस्यैव वैशिष्ट्याभावाधिकरणेन कारणाव्याप्तिरिहेतोरपि नानाव्यक्तिकत्वे पक्षत्वच्छिन्नकरणेयासाध्यव्यक्तिस्तयोरेव व्या
प्तिरिति मिश्राः दीधितिकृतां मतमिति तत्परिहाराय विशेषणद्वयं॥ उपाध्यायमतमाशंकते॥ नचात्रेति॥ रूपवत्त्वमपि रूपवत्त्वाच्छिन्नेदाव
नैकमत आह॥ तत्रेति॥ परंपरासंबंधेन स्वाश्रयसमवायेन रूपादेरिति तथा च रूपवत्पृथिवीत्यनुमितिर्न स्यात् स्वाश्रयसमवायेनस्तीति

ननु रूपवती पृथिवीत्यनुमितिर्न स्यादत आह स्यादिति [illegible] रूपस्य स्वाश्रयसमवायेन तत्तत्संबंधेन गा

म सि० २
३८
२६

विवात्पनुमितिरितिभावः॥ ननु यत्र रूपरसतादृशव्यापकवच्चमत्तत्रैव रूपवता पृथिवीत्यनुमितिरन्यत्र तु रूपपृथिवीत्याकारकैव तत्राह॥ द्रव्या
न्यत्वेति॥ द्रव्यत्वाद्यव[redacted]च्छिन्नाद्धिरितिं यद्यप्यसंभवस्तथापि कुसुमितः सर्वेषां विशिष्टाभावादेः च्छिन्नाभावसंभवात्तथापि विच्छिन्नावच्छि
न्नप्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वांगीकारे एतद्रूपवान् एतद्रसवान् इत्यादौ प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो
गितापर्याप्त्यनधिकरणत्वीसाध्ये[redacted]रसवत्तिनासंभवदूतितत्पोक्तमिति॥ नन्वेवं द्वेदचाच्चटितलक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकाव
शुद्ध च्छिन्नाधेयचिच्छरत्वं न वाच्यं॥ किंतु प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तत्र च विशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्रति
योग्यसमानाधिकरणपदेनैव तद्वारणसंभवमत आह॥ अन्यथेति॥ एति प्रसंगादिति॥ तथा च तद्वारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
वैयधिकरण्यमवश्यं वाच्यमिति भावः॥ अन्यथा विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावातिरेकित्वमिति कश्चित्॥ ननु विशिष्टाभावस्य वि श्रीराम ३८

ख

शेषविशिष्टता संबंधत्वप्रतियोगिता न तु विशेष्यं तत्र विशिष्टसत्तायाः साध्यत्वे सद्धेतुमेव तादृशसंबंधसंसाध्यत्वेव्यभिचारित्वमत आह॥ घटत्वादृय
मति॥ दंडापुरुषो नास्तीति प्रतीतौ दंडविशिष्टपुरुषस्यैव प्रतियोगित्वावगाहनात् ननु तादृशसंयोगस्येति भावः न तु विशिष्टमतिरिक्तमेवे
ति मते नोक्तदोष इत्यत आह॥ विचारिताविति॥ अत्र हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमपि इति भावः तथाचासंभव इति ध्येयं॥ तत्र
मतमाशंक्य निषेधति॥ येन रूपेणेति॥ तथा च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
पं॥ व्याप्तिरिति भावः॥ सत्त्वत्वेन तादृशप्रतियोगित्वाभाव इत्यभावावच्छेदकत्वं प्रतियोगिताभावावच्छेदकत्वं॥ सर्वत्रैवेति रूपत्वस्यानति
रिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्फोरणाय न तु प्रातिरूप्यसामानाधिकरण्येन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्य अवच्छेदात् तथाच स्व
पत्वावच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्व प्र[illegible]पसर्वेराचिनः सत्वेतदवच्छेदेन प्रतियोगित्वाभावविषयीकरणसंभवात् रूपत्वादिनाम

हेतुसमानाधिकरणाभावाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकत्वं प्रथमलक्षणार्थः हेतुसमानाधिकरणाभावाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तावत्तह

न्या·सि·२ पक्षवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वप्रत्ययस्यत्त्वायोगे स्थितस्य पक्षवृत्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो रूपत्वेविषय इति भावः॥ ननु स्व
३९ पत्वाघवच्छेदकतादृशाप्रतियोगित्वाघभावज्ञाने रूपत्वे स्वरूपसंबंधरूप [redacted] तादृशाप्रतियोगितावच्छेदकं ज्ञानमेवावि त्व
३९ रोधि ननु तन्नतिरिक्तवृत्तित्वस्वरूपावच्छेदकत्वज्ञानमतो नो क्षतातिर्बाधिकेत्यतआह॥ अन्यथेति॥ तेन रूपेण प्रतियोगित्वाभा
वविषयाधिकरणेया यद्वृत्तितयागुणो घनवच्छेदकप्रमेयत्वाघवच्छेदकगुणाघभावोपि सिद्धोदित्यर्थः॥ अत्रैव पक्षो दोषमाह॥
प्रमेयधूमत्वेनेति॥ तथा च प्रमेयधूमवान् वह्नेरित्यत्राति व्याप्तिरिति भावः॥ अथेति॥ तथा च समानाधिकरणप्रतियोगिताव
च्छेदकत्वादृशाप्रतियोगितावच्छेदको योधर्मस्तद्रूपावच्छिन्नाप्रतियोगिताघसामानाधिकरणं व्याप्तिरिति भावः॥ इदमेवच्छेदकम
नतिरिक्तवृत्तित्वनियतमन्यूनवृत्तित्वनियतं वा॥ साध्यसमानाधिकरणेति॥ असमानाधिकरणो धूमो यस्याया गोलकाय श्रीराम

रणार्थः तत्र प्रथमलक्षणोक्ता साधिकरणोत्पत्तिकृत्यर्थः तथा च यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक सामानाधिकरण्यं तस्य हेतौ सत्त्वं धर्मावच्छिन्नसाध्य स्य धिः ननु साध्य ३९
तावच्छेदकहेतुनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकस्य ... तात्राघ दोषमाह ॥

वह्निस्तद्वृत्तित्वेत्यर्थः॥ तथा च वह्नित्वस्यातिरिक्तवृत्तितया सामानाधिकरण्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् वह्निमान् धूमादित्यादावव्या
प्तिरिति भावः॥ द्वितीये कंबुग्रीवादिमत्त्वस्य प्रमेयघटत्ववद्भिन्नवृत्तित्वेन अवच्छेदकत्वादित्यर्थः॥ अत एव कंबुग्रीवादिमत्त्वादिना घटादेरसा
ध्यत्वादेव तथा च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्रूपविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं
तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्युक्तौ च प्रमेयघटत्ववान् घटत्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः। एवं प्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटित
लक्षणैकदेशे तत्र साध्यतानवच्छेदकत्वेति। तथा च पर्वतवृत्तित्वमपि वह्निधूमयोरपि व्याप्तिरित्युक्ते [redacted] प्रकृते सामानाधिकरण्यं तत्तद्वह्निधूमयोरेव व्याप्तिरिति उच्यत इत्यत आह॥ तत्कपालेति
णस्थेयो॥ तादृशप्रतियोगितेति॥ प्रतियोगितावच्छेदकत्वाव्याप्त्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नाभावयोर्हेत्वप्यः॥ असम्बन्धिनिष्ठत्वा

ग० सि० २
४०

निरुक्तसंदर्भः कश्चिदनेन सूचितः॥ सामान्यविशेषेति॥ सामान्यं साध्यजातीयसमानाधिकरणसाधनजातीयत्वं विशेषः॥ साध्यसाधनसामा
नाधिकरण्यं॥ साधिष्ठा इति॥ अन्योन्याभावाप्रतियोगिय-साध्याधिकरणं तद्वृत्तित्वम् साध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थे स्वस्य साध्याधिक
धि रणे सा स्यां सा पदतत्कत्वमित्य तन्तु अन्योन्याभावाप्रतियोगियत्साध्याधिकरणं तद्वृत्तित्वमित्यर्थे तदप्रवेशात्तात्पर्यमिति भावः॥ ना
नाव्यक्तीति॥ नानाधिकरणवृत्तिनानाव्यक्तिसाधकस्थले तु तत्पर्यः साध्यस्यैकव्यक्तिवृत्तित्वेऽस्य न दोषा इति मतान्तरे अन्योन्याभावविष
ति यत्वेनाव्याप्तिः सैव च साध्यस्यैकव्यक्तित्वे च पक्षाद्यवृत्तितादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्युक्तेरपि निस्तारः स्यादित्यत
साध्यतद्धेतोर्नानात्वमुपदर्शितं॥ तन्नव्याख्यानमस्येति॥ तत्र वह्निमत्त्वस्य तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यर्थः॥ ननु
वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन यद्रूपावच्छिन्नत्वमनवच्छेदकमपीति लक्षणसमन्वयेऽपि वह्निसंयोगादौ श्रीराम ४०

साध्ये वह्निसंयोगवत्त्वमपि वह्निवृत्तित्वे मर्त्तिके तेन नानात्वात् कथं लक्षणगमनमत आह ॥ वह्न्यादाविति ॥ सा ह्यात्यर्थं परयावेति ॥ वह्नौ साध्याभाव
योऽपरिपर्याप्त्याश्रय प्रतियोगित्वस्वरूपपर्याप्त वह्नित्वमनुगमकमित्यर्थः ॥ नन्वेवमपि वह्निसंयोगादौ साध्ये वह्निमन्निष्ठत्ववाच्यमिति
त्व स्यात्तत्र वह्निसंयोगवन्नित्याकृतिर्नेत्तत्क्षद्विशेषं च लक्षणमाह ॥ यदित्यादिना ॥ वह्नित्वादौ साध्ये यदनवच्छेदकत्वं वह्न्यादौ साध्ये पर्
याप्तिना मनवच्छेदकत्वं वह्निसंयोगादौ साध्ये यादृशरूपावच्छिन्नमिति एवं वह्निसंयोगवदादौ यादृशरूपावच्छिन्नावच्छिन्नमित्यादिर्वा
च्यमिति ॥ इदं च प्राचीनमतानुसारेण तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वेन तत्र तदभावानुपगमात् ॥ नव्यमते
तु वह्न्यादौ साध्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति वह्निसंयोगादौ यादृशप्रतियोगितावच्छेदकमित्यादि वक्त
व्यमिति बोध्यं ॥ शाब्दे केचित् प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या नानात्वे एकशब्देनाभिधानसामर्थ्यं किञ्चित्करत्वादित्यर्थः ॥ विशेषणज्ञानाकांक्षाया गमकत्वेपि ज

नचकपमस्योग्या नानशतेरत्करणरज्ञाप्यादिः अस्यंता नावगर्तेष्पव्याप्तिसेनवादितिवाध्यम् प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणनिरूपितविवक्षायां सेनवादितिवृत्तिस्वा नाव इत्यव्याप्यवृत्तित्वा त्वत्रव्याप्तिर्निरुक्तेति
ति नावः॥ अनुगमयमानेति॥ ३

त० चि० २ यति॥ तथापीति॥ सन्यतिवत्यादिसलेषुव्यवरणचतु इत्मयोः सामानाधिकरण्यस्यैव प्रतिहे पथं न तु व्याप्यत्वात्तादृशस्येति नावः॥ विभिन्नकेनेतय

४१ त्रिविनाशयोरपि हेत्रिकव्याप्तिमत्वात हैत्रिकव्याप्तौ पुनरवतु स्यन्तेत्यादू मनुपसुक्रमत रूपपरतिकाधिवृ त्यादिरितिं तन्तूणस्येति सामा

ति॥ न्यतएकवचनं ननु अनुगमनेउ त्रेखो विषयकित्वं तथाचानुगमयमानेति विशिष्टनेदविवक्षित्वयस्मात्स्यात् त्वर्थः॥ उत्तरस्य श्राद्वान्ति

त्वापनातयाचानुगमयमानो विशिष्टनेदवाचक शाद्वान्तिजापोयस्याः प्रतीतेरित्यर्थः॥ तथाचान्यताभावविषयकप्रतीतेरन्योन्याना

वविषयित्व न्नतः साहस्राशाद्वान्तिजापोयस्याः प्रतीतेरितिवाचि॥ तथाचान्यतानावविषयकप्रतीतेरन्योन्याभावविषयित्व न्नमस्तादृशा

शाद्वान्तिजापोवा ननु सा प्रतीतिर्नेदावगाहिना सनेदनिश्चयसत्वे नेदज्ञानस्यासत्वादितिनावः॥ शिरवातिं शिखावानिर्द्दिष्टपुरुषो

न विनष्टइतिवा यक् तन्त्रविशिष्टनाशोन विषयइतिनावः॥ वाध्यकवजारिति॥ सनेदप्रत्यभिज्ञानरूपया चक्रबलादित्यर्थः नन्वेवं श्रीराम ४१

नातिप्रसंगः

गुणादावपि संयोगित्वे दोषे न सिध्येदत आह ॥ यत्रेति ॥ कपिसंयोगिसत्वादित्यादावपि दोषः ॥ भेदवत् ॥ भेदस्येव ॥ तदभावस्यैवे
दभावस्य ॥ संयोगस्य तदभावत्वोपपत्तये तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्येति ॥ अव्याप्यवृत्तित्वोपपत्तये संयोगात्मन इति तदुपपत्तेः ॥
भेदप्रतीतिदशायां अभेदप्रतीत्यनुपपत्तेः ॥ प्रत्यंताभावप्रतियोगिदृष्टांतेन भेदप्रतियोगितावच्छेदकस्य तदभावत्वं व्यवस्थापय
ति ॥ यथाहात्यादिना ॥ ननु तद्दशान प्रतिबंधकत्वं यदि विषयद्वैधे तदभावत्वे प्रतियोगिव्याप्यवृत्त्यत्यंताभावाभावत्वापत्तिरत आह ॥
अभावव्यवहारश्चेति ॥ ननु भावाभाववादस्याप्रतीतेः आत्मत्वानुरोधाच्च संयोगातिरिक्त एव संयोगिभेदस्याभावस्तत्राह ॥ क्वचिद्यादेति ॥ सर्वा
प्यवृत्तित्वादिति ॥ अत्र द्रष्टुः कपिसंयोग्यत्वेन इत्यादिप्रतीत्या अयावच्छेदे नैव कपिसंयोगादिभेदाभावग्रहादिति भावः ॥ अत एव ॥
कपिसंयोगिभेदाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वादेव ॥ ननु यथा ॥ न वा चक्रे ॥ संयोगात्मकः पक्षे संयवादिति अन्वेयं ॥ प्रसिद्धेरिति ॥ यद्दशानस्य

रूपस्यासत्त्वमुक्तविषयस्याप्यसिद्धिमाह॥ असिद्धेरिति॥ स्वजेत्यत्रेन ऋचिसंयोगिनेन्न इति प्रत्ययस्य संयोगविषयत्वे संत्त्वादिरमुक्त्वा प्रतिबंधकान्य
विषयत्वेपि दोषमाह नापीत्यादिना॥ ज्ञानमिति॥ तथेत्यनुषज्यते॥ एवमग्रेपि॥ तद्वत्तित्वस्य॥ वद्वृत्तित्वस्य॥ तद्भेदस्यैव पि संयोगवद्भेदस्य॥ प्रसिद्धमु
द्यासंसर्गं दर्शयति॥ तद्धर्मेति॥ तद्धर्ममात्रपर्यवसायितया॥ तद्धर्मोतावच्छेदकतया॥ तदेवदृष्टांतेन द्रढयति॥ न हीति॥ संत्त्वावच्छेदकतासंबंधेनानुरोधेनाति
रिक्तस्योपचारे बाह॥ अन्य थेति॥ अत एव॥ वक्ष्यमाणमुक्तेरेव॥ परास्तमित्यग्रेतनेनान्वयः॥ सामान्यत इति॥ अत्यंताभावत्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नत्वादिनाऽन्योन्याभावत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिनाचेत्यर्थः॥ विरोधः॥ परस्परासामानाधिकरण्यं॥ न॥ विरोधः॥ अन्यथानुपपत्तिं दर्शयति नि
यमतइति॥ प्रत्यक्षेण संयोगस्य स्थितौ संयोगवत्त्वेन प्रतियोगिन उपस्थितिसंत्त्वेपि स्मरणात्मकतदुपस्थितौ तदसंत्त्वादिति भावः॥ यत्राप्युपस्थि
तिस्तत्रापि न संयोगी नेदेशि विषय इत्याह॥ प्रतियोगिकोटाविति॥ तदनुल्लेखादिव॥ संयोगिनो नुल्लेखात्॥ न संयोगीति प्रतीतेः संयोगत्वं नाभावविषय

त्वप्रतियोगिकत्वेऽविशेषेण गुरुतया संयोगस्यैवास्त्वितिभावः॥ स्वभावमात्रेति॥ मात्रपदेन विशिष्टभेदविषयत्वव्यवच्छेदः॥ प्रतियोगिनः कथं विशेषणा
गुरुत्वादुत्तेरवद्धत्वत्रदृष्टान्तः। घटाभावानिनष्ट इति वदिति॥ प्रतीमियेः॥ अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोः विशेषणं न संसर्गो स्यादिति पूर्वविरोधान्वय॥ प
र्यान्वयेति॥ घटान्योन्याभावस्यापरत्वसमानाधिकरणतापादकत्वापत्तेः॥ ननु संयोगेनेदं स्यात् गुणादेश्च संयोगसामानाधिकरण्यदर्शनेन विशिष्टे
च विरोधप्रकृते कल्प्यतामत आह॥ स्यादिति॥ तथाविधकल्पनायाः॥ संयोगित्वेऽस्य संयोगसामानाधिकरण्यकल्पनायाः॥ ननु संयोगातिप्रसक्ता
तिः संयोगात्वं तत्राभावविषयत्वेनोपपन्नानेतादृशकल्पनाबाधिकेत्यत आह कैवेति॥ तद्घटाभावध्वंसप्रतियोगित्वबाधात्॥ विशेषणताध्वंसविषयत्वे
ति॥ तत्र ध्वंसप्रकारप्रतीतेः सविशेषणो हीत्यादिन्यायेन विशेषणताध्वंसावगाहित्वस्यैव वक्तुमिति भावः॥ विशिष्टभेदेति॥ अत्र तु नेत्वप्रकारक
प्रतीतेः कथमन्यताभावत्वप्रकारकत्वेनोपपत्तिरिति भावः॥ इदानीं प्रागभावस्यापि नाशेऽजाति प्रतीतेः ध्वंसादिविषयत्वं [illegible] प्रसङ्गो [illegible]

प्र०सा०
४३

नेति॥ नखल्विति॥ अतत्प्रकारकेतत्प्रकारकत्वस्यानुव्यवसायेन विषयीकरणेनुव्यवसायस्य तत्प्रकारकत्वांशे भ्रमत्वापत्तेरिदं रजतमिति प्रतीतेरजत
त्वप्रकारकत्वस्यानुव्य[व]सायेन विषयीकरणादिति भावः॥ न संयोगादिति प्रतीतेः संयोगस्येद्विषयत्वेनोपपत्तिमाशंक्य निषेधति॥ नचेति॥ प्रत्यक्ष
प्रतीतौ सामग्रीवशात्संसर्गताविषयतापि स्वरूपेतेस्यतः प्रतीतिनियतविषयत्वं स्यादनुपपत्तिरभ्रमाह॥ कुत्स्तेचेति॥ ननुपक्षतादृशापा
मयं नस्याम इति व्यवहारेण नवत्स्येव किंतु रदानां नस्याम इति तत्र चेदनीयस्याम सत्वावच्छिन्नत्वेदगव विषयकृत्यसौ दंडादाति॥ तद्दंड नास्ति
ति॥ अत्रेयं दंडवानिति दंडवतो प्रतियोगितादृशविषयत्वेनोपपत्त्यभावादिति भावः॥) व्यवहार॥ अनिजाप॥ तदनुपपत्तेः॥ संसर्गतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः॥ न
द्वेषव्यतिरेकेण दृश्यते नरकस्त्विति॥ तथाचे॥ अनुयोगिकोनि सप्तमी विनापि संसर्गतावबोधकत्वे॥ घटो न घट इति॥ घटे घटसंसर्गतावत्त्वा
दिति भावः॥ नचायं पुरुषो न दंडइत्यादौ न ञ्पदजन्यपुरुषनिष्ठदंडसंसर्गतावबोधे पुरुषोपस्थापकपदोत्तरसप्तम्यापद्दृश्य हेतुकत्व

प्र०प्राम
४३

न्ता

तितद्भावाच्चायं ॥ दण्डात्मादौ न संसर्गाभाव आरिति भावः ननु नञ्वत् संसर्गाभावबोधेव पुरुषोपस्थापकपदसमानविभक्तिकपदार्थविशेष

एतया दण्डस्य पदज्ञन्याप स्थितिः कारणं अत एव पुरुषो न दण्डवान् इत्यादौ न नञ्पदजन्यपुरुषप्रतिषेध दण्डसंसर्गाभावबोधः भवति नु पुरुषो न दण्डात्मा

स्त हा विकिचेराह ॥ अपि चेति ॥ पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ तद्वृत्तरस्वविशेषणत्वेनोपस्थितस्य वह्नेः स्पिल्लक वाक्यतात्पर्य बोधे मनुपविशेषणतो च बर्ष

न हेत्वर्थविशेषणत्वेन वाच्यत्वयादन्यत्रेति ॥ विशेषणत्वेनेति ॥ चैवविशेषणमात्रपरमिति तत्प्रचमन्नपोन स्थापितस्य पर्यवसितिभावः ॥ तत्प्रापति

दण्डिपदस्य दण्डपरतया दण्डिपद दण्डपदयोर्न विशेष इति तत्तरस्वविशेषणत्वेनानुपस्थित स्थापिन अनुयोगिना सह भाविनातत्वबोधे

चैत्रो न दण्डात्मत्रैव चैत्रो न दण्डी इत्यत्राप्यतिप्रसङ्गादिति तत्प्राप्तमतः पूर्वोक्तदोषापत्तिरित्यत्राह चैत्रो न दण्डी घटो नत्र्यपमाइत्यादौ

दण्डपदस्यपमपदसमभिव्याहृतनञ एव ताह्वबोधसामर्थ्यकल्पनमिति तत्पदघटितमेवोदाहृतवान् ॥ तेन चैत्रो न दण्डवानित्यादौ संसर्गाभाव

न्या·सि·२
४४
५५

प्रतीत्यापादनेन ॥ अभावत्वावच्छिन्नेति ॥ तथा च यत्राभावमात्रं प्रतियोगि तत्रैवानुयोगितासम्बन्धे स्वानन्तर्भावस्याभावत्वततद्व्यक्तित्वेनानुयोगि
न्नन्वये तु न तदपेक्षेत्याशयः ॥ एवं चेति ॥ सर्वत्रैव संसर्गाभावबोधे सम्बन्धस्यापि ज्ञापकमित्यर्थः ॥ रक्तत्वेति चेत् यावद्रसगमनेनेति गुणतरमिति ॥
न अविशेषरेकेण यत्र येन संबंधेन भावान्वये नुयोगितासम्बन्धे पदार्थे तु यथा घटत्वेन घटस्योत्पादे तत्रैव तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभावान्वयेपि सम्बन्धे ज्ञाप्यपदार्थतत्वेन घटस्योत्पादे चैत्रो न पचतीत्यादौ विनापि सम्बन्धीकृते सामयत्वसंबंधेनाभावबोधे तत्रापि सा
नापेक्ष्यत इति नञ्वादे प्रतियोगपदाभावाच्चैवंतुल्ययोगक्षेमाविद्यत्वेनेन दर्शनीयत्वादिति भावः ॥ न रूपामद्रूत्यादौ सिद्धान्ते नास्ति वादमाह ॥ नञद
त्यादिना ॥ न रक्तत्वेनेन तद्धर्मावच्छिन्नावच्छेद्यतद्धर्मावच्छिन्नाभावच्छेदकत्वेन [illegible] तदृष्टावच्छेदेन तद्ध्वदभावत्वादि प्रकृतेन रूपामहत्त्वादौ नञर्थ
व्यक्तित्वेन च रूपामपदादौ च रूपामत्वविशेषणत्वे तात्पर्यं ति यावदिदानीं न रूपामहत्त्वस्य रूपामत्वविशिष्टव्यक्तित्वेनाभानप्रसिदानीमित्यर्थः

तद्धर्मावच्छिन्ना...

रत्नत्वरत्ना यं च घटस्य न रपामस्तु एवि ज्ञेयत्वमिति नवा घ॥ वेचर्म्मरत्नत्वादित्यत्र सैवाद माहुयरा हुरिति॥ सैवेच लक्ष्यनियमघटितत्वादाह निरूपितत्वमिति
संयोगत्वादिनैव तत्प्रवेश इति भाव॥ वस्तुत इति लिंगकत साध्यकानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकमनुमिति सामान्ये तु सभावज्ञानत्वादिना हेतुत्वमिति भा
व॥ चनु लिमेव तरुणानामास्यैयाद्विवचनं न घटत इति तदुपपादयति॥ तत्त्वेतेति॥ तत्पाचात्मेतानावगमित्वेनान्योन्याभावागर्भत्वेन द्वयोर्द्वयोरेका
त्वं द्विवचनमिति भाव॥ स्वसमानाधिकरणेति॥ द्वित्वसमानाधिकरणघटत्वपटत्वादिरित्यर्थ॥ एवैकाभावप्रतीतिरिति॥ घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिरि
त्यर्थ॥ घटौ नस्तः घटपटौ नस्तः॥ घटपटौ न स्त इत्यत्र द्वित्वस्याधिकरणस्यज्ञानादेव वैलक्षण्यमत आह॥ शब्दादिनेति॥ प्रत्यक्षेण तादृशानेकत्वयकालेए
के कालाचस्यातीं द्रियसंनिकर्षीदिसत्वेनानिश्चयात्तथा दीरायोसिद्ध एवेति शब्दादिनेत्युक्तं॥ घटपटौ न स्त इति शाब्दबोधे घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छे
दकत्वानवगाहनात्सेशायोनानुपपन्न इत्यतो विषयानुगम इति॥ कश्चिद्धटप्रतियोगिकाभावत्वं [redacted] वि यइति विषयानुगम इत्यर्थः॥ इत्यादिकर

च

सि.न्या
४५
५८

णेति॥ तत्रापि द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं द्वित्वाश्रये च घटत्वपटत्वे तादृशापन्नतौ प्रकारद्वयं तत्त्वं॥ घटपटौ न स्त इति शाब्दबोधे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगा
हित्वस्यानुभाविकत्वादाह॥ द्वित्वसमानाधिकरणेति॥ यद्वा घटपटौ न यौ तादृशेति॥ द्वित्वाधिकरणपर्याप्तिविरहघटपटस्य पर्याप्तिविरहघटपटौ न यव
ति घटपटौ न स्त इत्यत्र प्रत्ययादित्यर्थः॥ द्वितीयपादं दूषयति द्वित्वसमानाधिकरणघटत्वपटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैवात्र
सत्त्वादिति॥ द्वितीयं दूषणांतरमाह॥ द्वित्वसामानाधिकरण्येति॥ अत एव वक्ष्यमाणदूषणादेव॥ अन्यतरत्वेति॥ अन्यतरत्वघट
त्व कत्वेन घटत्वादेरपकृष्टत्वेऽपि॥ गुरुत्वेति प्रसक्तत्वमात्रेणोपस्थितेः पर्यवसितत्वापत्तेः॥ तत्र व्यापकतावच्छेदकत्व
पावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावदुत्पादो यत्तच्चादिति॥ पर्यवेति॥ द्वित्वपर्याप्त्यधिकरण॥ घटपटसंयोगादिसंबंधेनेत्यर्थः॥ तादृशद्वित्वे
ति॥ घटपटोभयवृत्ति द्वित्वेत्यर्थः॥ प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेऽपि च द्वित्वाधिकरणयोः कण्ठरवेणोपस्थापितमतमाह॥ द्वित्वादेरिति॥ प्रत्येक श्रीराम

४५

वस्वमानाधिकरणाभावप्रसिद्धिसंभवादुक्तप्राय इति ॥ यावन्तोऽताद्दशाभावास्तत्प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यविवक्षणे १

स्य यावन्नित्यविवक्षणेऽप्रसिद्धिर्नास्तीत्यत आह ॥ रूपादिरिति ॥ आकाशेति ॥ घटरूपेताद्दशयावन्तमध्यनिविष्टस्य घटत्वाभावे पटरूपेस्य पटत्वाभावस्य सा
मानाधिकरण्याभावादित्यर्थः ॥ वह्निमान्धूमादित्यादौ तु धूमतत्र घ ... सिद्धिसुक्तौ प्रताकादसिन्नवात्तनो क्तं ॥ ननु सामान्यसमानाधिकरण
भावप्रतियोगितानो यावन्तो यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताद्दस्यैवोक्तौ ॥ तत्तमवच्छेदकतया धूमवान्वह्नेरित्यादौ वा ताद
शादर्शनादसंचालनीयन्यायेन धूमवत्त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकस्य धूमवत्त्वस्याभावादाह ॥ सर्वत्रेति ॥ एकव्यक्तिकस्य व्यक्तेश्चा
रनिरूपकाधिकरणान्यत्वादेः धर्मान्तरेति ॥ तदधिकरणवृत्तित्वस्य ... नित्यादिर्नेत्यर्थः ॥ विशेषस्यातिरिक्तत्वेत्यादिरपि आदिति ॥ आदिना विव
क्षितत्वादेः परिग्रहः ॥ मूलाक्षरानुसारेणाह साधनेत्यादि ॥ इत्थं च मस्तेत्ततप्रतियोगिकत्वतात्त्वस्य समानाधिकरणमित्यत्र तत्प्रतियोगिकात्यन्ता
वसमानाधिकरणोपस्थितस्याघस्येति बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥ रूपवान्पृथिवीत्वादित्यत्र यावत्ताद्दशाभावेषु रूपत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यवत्तनर
ह्वेतिना व्याहिरिति भावः ॥ तेनेत्यादि ॥ वह्निमान्धूमात्पृथिवीगंधादित्यत्र चोत्पत्तिकाले रूपसामान्याभावस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वात्प्रतियोगिव्यधिकर

ग०लि०२
४८

णहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न संभवतीति तन्नोक्तं॥ समवेतसामान्याभावस्याभावः सत्त्वैव। रूपवद्दसामान्याभावेदया
वच्छिन्नाभावस्याभावो रूपवत्त्वान्न समवेतजात्यादिकमादाय व्याप्यत्वे ध्याने तु प्रायास गौरवमिति तन्नोक्तं। नावच्छिन्नत्व विवक्षणेपि रूपवत्व
समवायेन भावयोः रूपसामान्याभावाभावात्मकतया सएव दोषदुष्टत्वतोऽस्यपेतेति। ननु तत्पक्षेपि संदेवत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्
छेदकजलान्यत्वविशिष्टसत्त्वासत्त्वे ताद्भावत्तेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावेताभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वं तदवच्छिन्नाभावस्य तेजोन्यत्ववि
शिष्टसत्तात्वेताभावस्य जलत्वसामानाधिकरण्याभावात् स्वव्याप्तिवाक्यं॥ न जलतेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावा... च ताद्दशान्यतरत्वावच्छि
न्नाभावतया जलतेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभाववच्छिन्नाभावस्य जलत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेनाव्याप्तेरनवकाशात्॥ ताद्दशान्यतरत्वावच्छि
न्नाभावस्याभावद्रूपत्वेपि तदवच्छिन्नाभावत्वे कस्मिन्नेवोक्तविशेषणाभावे कल्पयितुमुचितत्वात् ... त्वेनाभावेभावविनि प
त्वविवक्षणेपि स्वेष्टसमानाधिकरणत्वं ताद्भावप्रतियोगितावच्छेदकं रूपघटसंरूपघसम्बन्धेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसत्त

श्रीराम
४८

रूपात्मकस्य एषि वा रूपादेर्न तत्र समानाधिकरणाभावत्वात् तत्र घटैर्व्याप्तिरतो द्वितीयाभावे भावत्रितयाव यवरूपकत्वे प्रथमास्येताभावेत नो
पादेयं। स्वेह समानाधिकरणघटास्यंताभावात्मकभेदप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वेताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितकभेदात्मकजन्नत्वास्येता
भावस्य यावन्मव्याप्तिविषयजन्यत्वासमानाधिकरणतयात घे गदोषद्रूत्यतः साधनसमानाधिकरणास्येताभावस्वनिरूपकप्रतियोगितावच्छेद
कत्वत्याभाव परे प्रथमास्येत पदं॥ नत्वनि स्वलानवाति स्ये छावत्यादि स्वत्र साधनसमानाधिकरणस्वमपायावच्छिन्न घटास्येताभावप्रतियोगिता
वच्छेदकघटत्वंविषयत्वयात दवच्छिन्नस्य ज्ञानादेः समवायेनाभावस्य नित्यस्यलानासमानाधिकरणत्वात् ऽव्याप्तिरिति वाच्यं॥ प्रतियोगितावच्छेद
कतयोरव्यवेकसंबधावच्छिन्नत्वस्यविवरणीयत्वात्॥ तथाच साधन समानाधिकरणय संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताया येन संबंधेन यदव
छेदकं तेन संबंधेन तदवच्छिन्न तत्संबंधावच्छिन्न प्रतियोगिताका यावंतो स्यंताभावा यत्संबंधावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तत्संबंधावच्छिन्नसामा
धिकरण्यं प्रतिलक्षणिक्षर्थः॥ केचित्तु स्वनाव भात्र नावच्छिन्नरूपिताभावेन प्रतियोगिना नो ज्योरच नः द्रूत्यर्थः॥ तथाच साधनसमानाधिकरण

भावीयत्ताभावत्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववतोऽभावावृत्तित्वात् अन्यतरत्वावच्छिन्नाभावो भावभेदतदभावप्रतियोगिको
भावप्रवृत्तिकृत्याभावः ॥ स च सत्त्वसमानाधिकरण एवेति नाव्याप्तिः ॥ स्वभावभेदवत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैव तत्र
भावोऽवातिरिक्त इत्याहुः ॥ ॥श्रीः॥ ॥ ननु सत्ताभावप्रतियोगिको ध्वंसाभावव्यक्तिप्रतियोगिको भावाधिकरणको भावः प्रागभावस्तेऽधिकरणात्मक एव ॥ तथा
द्वि २ त्वा च घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादौ इति व्याप्तिः ॥ तत्र पटध्वंसे घटध्वंसत्वं नास्तीति प्रतीतिविषयमस्य घटध्वंसत्वाभावाभावात्मकपटध्वंसस्य घटध्वंसत्वसमा
नाधिकरणत्वात्तस्य साभावत्वाभावादेव वारणात् पटात्मताभावस्य घटध्वंसत्वाभावात्मकस्य घटध्वंसत्वसमानाधिकरणत्वात् ॥ न च भावत्वे
घटध्वंसत्वाभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽपि भावत्वेन घटध्वंसत्वाभावस्यातिरिक्तत्वात् ॥ तस्य च घटध्वंसत्वासमानाधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिरि
ति वाच्यम् ॥ घटध्वंसत्वाभावत्वेन रूपेण घटध्वंसत्वाभावेऽनुपस्थिते घटप्रतीत्युपपत्तौ तत्राप्यतिरिक्तत्वात् ॥ एवं घटध्वंसत्वजात्य
[illegible] वच्छिन्नत्वावच्छिन्नाभावोऽप्यभावत्वप्रतियोगितावच्छेदकतया नानाधिकरणतया वा निरूपणमेव वेति तमादाय नातिव्याप्तिवारणमत श्रीराम ४९